Evolució del patriarcat i del capitalisme

Introducció a l'estudi del treball des d'una perspectiva de gènere

Beatriz Cavia Pardo

PID_00197611

UOC
Universitat Oberta de Catalunya

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca

Índex

Introducció 5

Objectius 7

1. Construcció social del gènere i models hegemònics de feminitat i masculinitat 9
- 1.1. Sobre el gènere i el sexe 10
- 1.2. Les relacions entre poder i gènere en l'estructura social: sistema patriarcal, sistema sexe-gènere i dominació masculina 15
- 1.3. El gènere com a categoria social i sociològica 17
- 1.4. Models normatius i reconfiguració de les relacions de gènere: noves masculinitats, sexualitats alternatives, models familiars emergents 20

2. La divisió sexual del treball 24
- 2.1. El concepte de divisió sexual del treball i les relacions socials de sexe 24
- 2.2. Historicitat de la divisió sexual del treball 26
- 2.3. Aportacions dels feminismes en la interpretació del treball des de la seva divisió sexual 30

3. Relacions entre el treball productiu i reproductiu en el capitalisme 33
- 3.1. La indivisibilitat del treball i la visibilització del factor reproductiu 33
- 3.2. Anàlisi del treball de les dones des de la ciència econòmica i les ciències socials 34

4. El treball de les dones en el capitalisme avançat: la precarietat en l'ocupació i el treball de cures 39
- 4.1. La crisi de la societat salarial 40
- 4.2. La centralitat de la precarietat i el treball de les dones 41

Resum 45

Glossari 47

Bibliografia 48

Introducció

El treball és una institució central en la configuració de la vida social. Per a comprendre com s'ha produït la seva significació social, els sentits i les semàntiques del treball fins als nostres dies, cal contextualitzar la definició de les formes que pren en un període històric concret que s'inaugura amb la Revolució Industrial i es caracteritza per la consolidació del capitalisme com a model econòmic dominant. Però interpretar l'evolució del treball i del capitalisme requereix un posicionament inicial, una premissa que parteix de subratllar la desigualtat fundacional en l'estructura productiva i social; en concret, la desigualtat entre dones i homes. Així, al llarg d'aquest mòdul tractarem l'anàlisi del treball i del capitalisme des d'una perspectiva de gènere.

El gènere és una construcció social i històrica que, *a priori*, es diferencia de la categoria biològica de sexe; és a dir, naixem amb un sexe i per aquesta assignació biològica i anatòmica se'ns adjudiquen una sèrie de rols, masculins o femenins, que s'han de mostrar al llarg de les nostres biografies en correspondència amb el que els models hegemònics de masculinitat i feminitat indiquin en un context i temps concrets. Dins la institució del treball, aquesta determinació biològica ha situat els homes en l'àmbit productiu i les dones, en l'àmbit reproductiu, una distribució que s'ha anomenat *divisió sexual del treball* i que reprodueix una estructura de poder que, des dels diferents feminismes, s'ha identificat com a patriarcat.

El concepte de *patriarcat* explica la situació de dominació dels homes sobre les dones en l'estructura social capitalista, si bé és una denominació que ha obtingut nombroses crítiques en benefici d'altres conceptes, com ara *sistema sexe-gènere* o *sistema de gènere*, denominacions que subratllen el caràcter construït d'aquesta dominació i les conseqüències que té en tots els àmbits socials.

Deixant de banda aquestes cauteles nominals, podem generalitzar que l'estructura patriarcal capitalista entén com a *treball*, exclusivament, l'ocupació assalariada, i exclou de la definició un altre tipus d'activitats com les relatives a la reproducció. La teoria de la domesticitat sustenta, justifica i legitima l'adjudicació de les dones a l'àmbit reproductiu, de la llar, de l'afectivitat i de la sensibilitat, mentre que la institució moderna del treball, reduïda generalment a l'ocupació, construeix la seva centralitat en la vida social a partir d'una figura: la del treballador home adult blanc heterosexual de classe mitjana.

Les activitats domèstiques o associades a la reproducció no són considerades treball fins a èpoques recents, ja que la ciència moderna ha construït una sèrie de discursos socials, econòmics i polítics que justifiquen la divisió sexual del treball i la desigualtat en les relacions entre els gèneres, cosa que des dels mo-

viments socials feministes i des dels estudis de gènere s'està transformant per a mostrar la construcció dels discursos legitimadors i les possibles resistències a la seva hegemonia. Aquestes resistències es veuen representades per les diferents mobilitzacions feministes que es van produir des del segle XVIII i que, en els diferents vessants, han tingut una gran influència en el qüestionament de la dicotomia entre la productivitat i la reproducció, entre el treball i l'ocupació, i que han incidit a mostrar la polisèmia del concepte de *treball*.

En vista de l'evolució que ha seguit el capitalisme patriarcal en els països occidentals, les situacions de les dones i els homes pel que fa al treball són diverses. En el cas de l'ocupació assalariada, les dones continuen tenint unes condicions objectives que les situen en una posició de desigualtat enfront dels homes; en el cas de les cures, les dones continuen realitzant majoritàriament les tasques relacionades amb la descendència i les persones grans, com també les relatives a la llar i el benestar de la família.

A continuació presentem una anàlisi sobre les relacions entre els gèneres dins del sistema capitalista, per a la qual cosa en primer lloc ens centrem en la manera com s'han construït socialment i històricament, i en segon lloc apuntem les conseqüències que això planteja en la nostra contemporaneïtat.

Objectius

En aquest mòdul es mostren les transformacions històriques i les crítiques més rellevants que ha rebut el sistema capitalista i patriarcal pels efectes que ha comportat en la vida social.

Partim d'una premissa –el gènere com a categoria des de la qual tractem l'anàlisi– i de dos supòsits –el treball com a institució central en la configuració social, i la desigualtat de l'estructura social. Aquesta desigualtat és evident en les posicions que han ocupat històricament les dones i els homes en el sistema capitalista.

Així, els coneixements d'aquest mòdul permetran el següent:

1. Tractar l'estudi del treball a Occident des d'una perspectiva de gènere.

2. Identificar els debats fonamentals que els feminismes i les ciències socials han introduït en l'estudi del treball.

3. Analitzar la categoria de gènere per a mostrar la construcció social dels models hegemònics associats a les dones i els homes en el capitalisme.

4. Mostrar com s'ha construït històricament la relació desigual entre els gèneres en el sistema capitalista per mitjà de la naturalització de la diferència sexual i com s'ha traduït en una divisió sexual del treball.

5. Analitzar les relacions entre el treball productiu i el treball reproductiu en les societats occidentals.

6. Mostrar el diagnòstic actual sobre la situació de les dones en el treball productiu i reproductiu mitjançant la crisi de la institució del treball i la crisi de les cures.

1. Construcció social del gènere i models hegemònics de feminitat i masculinitat

Amb la modernitat s'inaugura un nou sistema productiu, el capitalisme industrial o capitalisme de producció. Per a consolidar-lo, cal regular la producció de riquesa en els estats nació que es configuren en aquest període històric, funció que es concreta en la institució del treball, que ocupa una situació central en el projecte liberal il·lustrat. El conjunt de trets associats a la figura del treball i del treballador és una construcció social que cal situar històricament i que ha evolucionat al llarg del temps, i en què destaca la consolidació com a norma social a meitat de segle XX juntament amb l'estat del benestar i que ha derivat actualment en el que s'ha anomenat *crisi de la centralitat de la institució social del treball*.

Construcció social

Segons Berger i Luckman (1968), la realitat és una construcció social i la sociologia s'ha d'ocupar de veure els processos pels quals es produeix aquesta construcció. Per a conèixer més coses sobre aquest concepte, podeu consultar: **P. Berger; T. Luckman** (1968). *La construcció social de la realitat*. Buenos Aires: Amorrortu.

La interpretació de les societats modernes occidentals es pot dur a terme des de perspectives diferents. La sociologia ha prioritzat l'explicació des de la classe social, que defineix les diverses posicions tenint en compte criteris socioeconòmics i, en concret, la posició que dins de l'estructura productiva s'encarna en la figura del treballador. Però la comprensió social hauria de considerar altres categories associades a la figura hegemònica del treballador modern com a home adult heterosexual blanc i de classe mitjana. Una d'aquestes categories –juntament amb la classe, la raça i l'edat– és el gènere, la perspectiva del qual adoptem al llarg d'aquest mòdul.

Perspectiva de gènere

Recurs epistemològic i metodològic que permet analitzar el factor social a partir del reconeixement de les diferències entre els homes i les dones.

Adoptar una perspectiva de gènere en la investigació implica assumir les relacions de poder entre els gèneres, normalment de subordinació per part de les dones, que han estat constituïdes socialment i històricament, que afecten tot l'entramat social i que s'articulen amb altres relacions socials, com les de classe, ètnia, edat, preferència sexual i religió.

Diversos autors (2007). *Diccionario de estudios de género y feminismos*. Buenos Aires: Editorial Biblio.

El gènere, com a conjunt de normes, valors, actituds i rols adjudicats a les dones i els homes és, també, una construcció social i històrica que s'institucionalitza i es considera evident a partir de la interpretació de la diferència sexual com una cosa natural.

Diferència sexual

Característiques biològiques, fisiològiques i anatòmiques (reflectides en les hormones, els cromosomes, les gònades, els genitals, etc.) que assignen a cada membre de l'espècie la categoria de mascle o femella.

Aquest procés de construcció social del treball i del gènere es produeix d'una manera particular en la modernitat, i genera una sèrie de conseqüències en les situacions i les experiències de les dones i els homes. Actualment, hi ha uns

models normatius heretats sobre el que significa ser home o ser dona, al mateix temps que el gènere s'obre progressivament a altres formes d'interpretació i identificació del que és masculí i el que és femení.

Nota

La cursiva del verb *ser* assenyala que la identitat s'entén com una cosa essencial, permanent, inqüestionable i immodificable. No obstant això, les ciències socials s'encarreguen de desconstruir aquesta concepció de la identitat assenyalant-ne el caràcter processual. Per tant, la identitat, "l'ésser", és un procés social en construcció, en canvi, qüestionable i modificable.

Per tant, ens trobem amb una institució –el treball– representada per una figura –el treballador modern– que ha evolucionat des del segle XVIII en una direcció que analitzarem tenint-ne en compte la construcció històrica des d'una perspectiva de gènere. Aquesta perspectiva ens mostrarà una anàlisi específica per a la qual, prèviament, cal traçar l'articulació d'un concepte carregat de significat social i sociològic com és la paraula *gènere*.

1.1. Sobre el gènere i el sexe

Hi ha una percepció socialment reconeguda sobre la distinció entre *sexe* i *gènere*, en què el sexe es correspon amb la caracterització biològica que identifica la femella o el mascle de l'espècie i, el gènere, amb un correlat cultural disposat en forma de feminitat o masculinitat.

Sexe i gènere

En el discurs social, els termes *sexe* i *gènere* són confosos en diversos sentits, entre els quals el que redueix el gènere a sinònim de *dona* o *dones* o a categoria estadística destinada exclusivament a distingir poblacions d'estudi.

Com es defineixen el sexe i el gènere? Segons el DRAE (*Diccionari de la Reial Acadèmia Espanyola*), la paraula *sexe* prové del llatí *sexus* i té els significats següents:

1) Condició orgànica, masculina o femenina, dels animals i les plantes.

2) Conjunt d'éssers pertanyents a un mateix sexe.

3) Òrgans sexuals.

4) Plaer veneri.

No podem recórrer al DRAE per a definir la paraula *gènere*, ja que és un terme d'herència anglosaxona que no té accepció en castellà. Així, *gender* és una paraula instaurada pels moviments feministes, però que, per primera vegada, es va utilitzar en l'àmbit de la psicologia com a rol de gènere per a explicar el conjunt de conductes atribuïdes a les dones i els homes (Money, 1955) i, posteriorment, com a identitat de gènere per a explicar l'experiència de pertànyer a un o altre sexe (Stoller, 1968). En tots dos casos, el gènere és un concepte construït com a recurs per a explicar la falta de correspondència entre el sexe biològic i el sexe psicològic en casos liminars la "normalització dels quals" calia explicar, com és el cas de les persones intersexuals o transexuals.

R. Stoller (1968). *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity*. Nova York: Science House.

J. Money (1955). "Hermaphroditism, gender and precocity in hyperadrenocorticism: psychological findings". *Bulletin of Johns Hopkins Hospital* (núm. 96, pàg. 253-264).

La distinció entre *sexe* i *gènere*, explicada d'aquesta manera, ens remet a la dicotomia *naturalesa* i *cultura* i al debat entre la preeminència del que és biològic o el que és cultural en la construcció dels fets socials. Així, s'entén que el que és natural ve simplement donat, mentre que, el que és cultural, és el producte de la reflexivitat, la subjectivitat i l'acció humana.

Nota

Aquesta distinció acompanya una altra sèrie d'oposicions modernes com són objectivitat i subjectivitat, animal i humà, real i artificial, cos i ment... en què es basa tot el sistema de coneixement de la modernitat i, en definitiva, la manera d'aproximar-nos i conèixer el que és social.

Des de diferents disciplines científiques i des dels feminismes s'ha criticat la tendència dicotòmica del sistema conceptual i cognitiu occidental que adopta la ciència moderna i que es veu reflectida en l'oposició entre *natura* i *cultura*.

Aquestes crítiques ens permeten afirmar les qüestions següents:

1) En l'humanisme il·lustrat, l'home no és sinònim de tota la humanitat, sinó que es refereix a una figura que té atributs masculins (a més de ser blanc i occidental), mentre que la dona queda relegada a l'àmbit natural per la capacitat reproductiva que té.

2) La natura s'ha d'explicar pel conjunt discursiu i institucional que la produeix sociohistòricament, ja que, com la cultura, és una construcció social.

3) Si la natura és una construcció social i no una evidència essencial i inqüestionable, podem afirmar que el sexe també ho és.

La interpretació del sexe com una cosa biològica es deu al procés de naturalització al qual s'ha sotmès una part dels subjectes socials, com les dones, les persones homosexuals o les persones de raça no blanca, essencializant el seu cos i anul·lant qualsevol possibilitat de transformació de la identitat. En el cas concret de les dones, hi ha una naturalització que li atribueix certes diferències biològiques i psicològiques, arran de la capacitat reproductiva que tenen, per les quals està especialment predisposada per a la cura. Aquesta naturalització es construeix en un context capitalista, patriarcal i colonialista, que legitimarà un ordre social, polític, econòmic i científic justificat per l'evolucionisme social i la noció de *progrés*. Des de la història i des de l'antropologia feminista s'ha denunciat l'èxit d'aquest nou ordre social posant en evidència l'etnocentrisme i el determinisme de les ciències socials pel fet de justificar la supremacia d'uns grups socials sobre uns altres i la vinculació entre la ciència i determinades ideologies polítiques. D'una banda, l'etnocentrisme, destacant que les semàntiques del sexe s'han de relativitzar, ja que no en totes les cultures es produeix de la mateixa manera; de l'altra, el determinisme, remarcant que la concepció del sexe com una cosa natural és producte d'un moment històric concret.

El sexe, que és un producte social, es concep com una cosa prèvia, natural, després d'haver experimentat un procés concret de naturalització, com s'articula aquest procés i en quines condicions històriques?

Segons diferents estudis historiogràfics es pot considerar que, fins al segle XVIII va ser possible assumir l'existència dels dos sexes en un mateix cos. Segons Foucault, aquesta possibilitat es veu progressivament desplaçada cap al que ell anomena *sexe veritable*; és a dir, només podem pertànyer a un sexe, femení o masculí, però únic, immodificable, coherent amb el nostre jo i el nostre cos. Laqueur (1990) també ratifica aquesta mateixa posició en els seus estudis sobre el cos i el sexe a Occident, i remarca que fins al segle XVIII el masculí i el femení formen part d'un mateix vector en què el femení és concebut com a inversió, i jeràrquicament inferior, al masculí, mentre que amb la introducció de la diferència sexual al segle XIX es començarà a parlar de dos sexes oposats, separats i excloents. D'aquesta manera, el sexe, com l'entenem actualment a Occident, és una construcció específica del segle XVIII que es produeix científicament amb el pas d'un model que considera l'existència d'un sexe (*one sex model*) al model de dos sexes (*two sex model*) per mitjà dels discursos mèdics, filosòfics i polítics. Foucault parlarà, en concret, de tres tipus de construccions discursives que afavoriran la producció d'aquesta dualitat: les teories biològiques sobre la sexualitat, les concepcions jurídiques sobre l'individu i les formes de control administratiu de l'estat modern.

El model de sexe únic (*one sex model*)

Aquest model parteix de la teoria neoplatònica de Galè basada en la calor vital. Hi ha un model metafísic ideal que aconsegueix el mascle, mentre que la femella no té la força i l'energia d'aquesta calor, per la qual cosa no assoleix aquesta perfecció. D'aquesta manera, el sexe de la dona s'ha considerat invertit o imperfecte al llarg de dos mil·lennis, en una gradació jeràrquica inferior, però no en oposició respecte al sexe dels homes.

Es produeix, per tant, un desplaçament cap a l'hegemonia del model de dos sexes, cadascun dels quals és, a més a més, un sexe veritable: pertanyem a un únic sexe, mascle o femella, que ens defineix i identifica com a homes o dones i que no és mal·leable ni pot donar lloc a confusions.

Però hem de considerar un aspecte molt important que explica aquesta naturalització del sexe; no és aquest model de dos sexes el que configura la diferència entre els homes i les dones, sinó que és la necessitat de justificar la diferència el que provoca, produeix i legitima el discurs sobre el sexe com una cosa natural.

En el nou període històric, els nous referents de la raó i el progrés i els valors d'igualtat, fraternitat i llibertat implantats en la Revolució Francesa no impliquen, no obstant això, que les dones adquireixin l'estatus de ciutadania (de la mateixa manera que no l'adquireixen els habitants de les colònies). El pensament reformista il·lustrat es plantejarà una sèrie de qüestions relacionades amb el paper de les dones en la societat, i en els seus postulats es discutirà si han de formar part o no de la configuració del nou ordre social i de quina manera. La justificació de la seva exclusió, producte de l'estructura patriarcal dominant, es basa en atribucions psicològiques i socials que legitimen la desigualtat, per a la qual cosa es biologitza i essencialitza el seu cos, el cos femení, que s'associa a la capacitat "natural" de la reproducció. D'aquesta manera, el sexe passa de ser un tret anatòmic a identificar una sèrie de qualitats, totes elles properes al natural, que justifiquen la superioritat masculina. La naturalització de les dones com a subjecte social –elaborada sobre la justificació de la reproducció i les característiques biològiques que tenen per a la cura– les

relega a l'àmbit privat i justifica així la incapacitat de les dones per a formar part de la vida política, intel·lectual, moral i econòmica del nou ordre social. En termes de Wittig, no és que no hi hagi diferències sexuals, sinó que s'han triat i privilegiat unes parts de la nostra anatomia; en concret, les relacionades amb la reproducció, per a crear un binarisme que fa de l'heterosexualitat una necessitat. Per això, segons Wittig, els homes i les dones s'han d'entendre com a categories polítiques i no com a fets naturals.

El sexe és, per tant, un constructe social que es pot situar històricament i culturalment; i el sexe occidental és una invenció de la modernitat per a justificar el gènere, és a dir, les característiques socials associades a les dones i els homes.

La diferència entre *sexe* i *gènere* és, doncs, un punt de partida per a comprendre la construcció social de fenòmens socials com la masculinitat i la feminitat en diferents contextos socials i per a aprofundir-hi, i en segon lloc, per a aprofundir en la incidència que això té en la distribució desigual de les relacions de poder entre els homes i les dones en la societat moderna i contemporània. Ho sintetitzem de la manera següent:

- L'accepció més estesa del gènere l'entén com una producció cultural del sexe biològic, a partir de la dicotomia moderna establerta entre la natura i la cultura.

- Des de diferents disciplines i des dels feminismes s'ha recorregut al fet que la natura, i el sexe com a representant d'aquesta, són construccions socials i, per tant, històricament analitzables.

- El sexe es produeix en un moment històric específic per mitjà d'una sèrie de discursos propis de la Il·lustració per a justificar les diferències entre els homes i les dones i legitimar així la desigualtat social de tots dos.

Continuem, però, indagant en la relació entre *sexe* i *gènere*. I és que aquestes dues categories no es construeixen de manera aïllada, sinó en relació amb d'altres com la sexualitat, el desig i la corporalitat, que, a més a més, han de tenir una correspondència entre elles. És el que Butler (2007) anomena *lògica del sexe-gènere-desig*: un sexe biològic i fisiològic com a home o femella es correspon amb un gènere masculí o femení i una sexualitat heteronormativa que acompanya unes pràctiques sexuals reglades. Femella-dona-heterosexual enfront de mascle-home-heterosexual.

Hi ha, doncs, un contínuum entre tots aquests aspectes que habilita un ventall de possibilitats, encara que la norma les ha configurat en una sola direcció. Així, una definició biològica, característica d'un cos sexuat, es correspon amb unes qualitats culturals masculines i femenines, un desig heterosexual i

unes pràctiques sexuals normatives que hi estan associades. Mascle o femella, en un cos d'home o dona, deriva en uns comportaments i pràctiques masculines i femenines entre les quals hi ha el desig per l'altre gènere –heterosexualitat obligatòria– i una manera específica de relacionar-s'hi basada en la monogàmia –producte de la institució matrimonial i basada en l'amor romàntic. Aquesta correspondència, que a més ha de ser estable i continuada al llarg de tota la biografia social de l'individu, és el que construeix els models normatius de les relacions entre gèneres i les característiques associades a la identificació personal i social. Qualsevol alteració d'aquesta lògica implica una anormalitat en la identitat de gènere o una desviació del model hegemònic i, per tant, una transgressió que caldria corregir, mitjançant una intervenció coercitiva, amb sanció social o punitiva, per part de diverses institucions (com la ciència o la justícia).

I, novament, totes les categories, representacions i aspectes materials que componen aquesta lògica han de ser interpretats des de la historicitat i analitzant-ne els mecanismes de producció social. Per exemple, la sexualitat es pot entendre com una estratègia de control social que regula el desig eròtic i que, per tant, és reproductora d'un ordre concret. Així, l'heterosexualitat comença essent una categoria mèdica de la psiquiatria del segle XIX que posa al servei de la burgesia un recurs per a normalitzar la societat i que, posteriorment, s'estendrà significativament quan esdevingui una categoria d'identificació social. D'aquesta manera, es converteix en una manera d'organitzar les relacions personals basada en monogàmies estables, de tipus matrimonial i associades a l'amor, entesa com un pas previ al desenvolupament d'un nucli familiar. Tanmateix, la seva difusió i socialització reeixides, com la construcció del sexe, s'han d'entendre en el marc dels processos de racionalització de les societats occidentals derivats de la modernitat, que converteixen l'heterosexualitat en el model sexual dominant en les societats occidentals. Igualment, el cos no és una constant sinó una variable; és una situació –adoptant els termes de Beauvoir a *El Segon sexe*– que comporta significats culturals i que és modelat, interpretat i significat per un llenguatge socialment compartit.

Lectures recomanades

Per aprofundir en la construcció social del cos, podeu consultar les referències següents:

A. Le Breton (2004). *Antropología del cuerpo y modernidad*. Buenos Aires: Nueva Visión.

M. L. Esteban (2004). *Antropología del cuerpo: género, itinerarios corporales, identidad y cambio*. Barcelona: Bellaterra.

Per tant, per a parlar de sexe i gènere és important considerar totes les categories que van associades a la seva construcció i que no es poden reduir a una relació simple entre la diferència sexual i la seva construcció cultural.

Dins d'aquest mapa normatiu, és molt evident detectar el gran nombre d'exemples que poden trencar la coherència d'aquest tripijoc. Un d'aquests exemples pot ser la dificultat de diagnòstic del sexe biològic, per exemple, com succeeix en el cas de les persones intersexuals que neixen amb genitals no classificables; n'és un altre la necessitat de transformació d'un cos perfectament sa perquè es correspongui amb el gènere sentit, com el cas de les persones transexuals; o el desig per membres del mateix sexe, que implica l'homosexualitat;

la poligàmia o el poliamor que no consideren l'exclusivitat sexual amb una única parella; i podríem enumerar moltes més distorsions del que implica normativament la coherència i la correspondència d'aquestes categories.

Aquesta lògica legitima un model normatiu que és hegemònic en l'estructura social occidental. Però la construcció d'aquesta hegemonia es produeix a partir de la consideració anòmala o desviada d'aquestes excepcions. Així, els discursos científics, morals i polítics de la modernitat despleguen una sèrie de justificacions que estigmatitzen, naturalitzen, patologitzen o criminalitzen qualsevol identificació que s'aparti d'aquest model normatiu que possibilitarà la vigència i la reproducció d'un sistema econòmic i social que necessita la normalització de les poblacions per mitjà de certes institucions, com és el treball, i que porta associada la reproducció social de la força de treball per mitjà de la família. La relació entre *sexe* i *gènere* és per tant molt complexa i representa un sistema en què es configuren identitats i institucions socials –com la del treballador i el treball– la construcció del qual cal observar detalladament per a introduir-nos en algunes conseqüències que genera, com la desigualtat social que s'ha mantingut històricament entre diferents membres de la societat.

1.2. Les relacions entre poder i gènere en l'estructura social: sistema patriarcal, sistema sexe-gènere i dominació masculina

Fins ara hem vist la complexitat de la relació entre les categories de *sexe* i *gènere*, ja que totes dues són constructes socials i s'acompanyen d'un seguit d'institucions, discursos i dispositius socials la producció dels quals s'ha d'entendre de manera conjunta en un moment històric concret, la modernitat, amb unes necessitats polítiques, socials i econòmiques concretes per a la consolidació de l'ordre capitalista occidental.

Dins d'aquesta complexitat, una de les principals aportacions del gènere com a categoria ha estat destriar i evidenciar la producció desigual de posicions dins de l'estructura social i, en concret, la posició desigual dels homes i les dones. La distinció entre *sexe* i *gènere*, basada en l'oposició entre *natura* i *cultura*, justificarà una sèrie de posicions de poder que configuren l'estructura social i per a la descripció de la qual els feminismes van recórrer inicialment al concepte de *patriarcat*.

Patriarcat

És una forma d'organització social caracteritzada pel domini dels homes i la subordinació de les dones en tots els àmbits socials.

Etimològicament, remet a èpoques de l'antiguitat en què predominava el poder dels patriarques. Dues de les accepcions que trobem en el DRAE remeten a aquest significat: 5. *m.* Sociol. Organització social primitiva en què l'autoritat és exercida per un home cap de cada família, poder que s'estén als parents fins i tot llunyans d'un mateix llinatge. 6. *m.* Sociol. Període de temps en què predomina aquest sistema.

Diverses autores feministes assumeixen el concepte a partir dels anys seixanta del segle passat per definir el poder masculí sobre les dones. Millet, el 1969, és la primera a emprar-lo com una forma alternativa d'explicació a l'estructura de classes.

Sistema de relacions socials sexopolítiques basades en diferents institucions públiques i privades i en la solidaritat entre classes i entre gèneres instaurat pels homes, els quals com a grup social i de manera individual i col·lectiva oprimeixen les dones també individualment i col·lectiva i s'apropien de la seva força productiva i reproductiva, dels seus cossos i els seus productes, tant amb mitjans pacífics com mitjançant l'ús de la violència.

Definició extreta de diversos autors. (2007) *Diccionario de estudios de género y feminismos*. Buenos Aires: Editorial Biblio.

Als anys vuitanta es van produir diversos debats al voltant del concepte; a continuació recollim algunes de les crítiques més rellevants que es van dur a terme:

1) La pretensió universalista del concepte de *patriarcat*, ja que amb aquest concepte s'intenta donar resposta a les posicions de subordinació de les dones en tots els temps i llocs.

2) L'assimilació del concepte de *patriarcat* al de *dominació masculina,* és a dir, donar per descomptat que tota dominació per part dels homes està inserida dins d'una estructura patriarcal.

3) La seva tendència reduccionista pel fet d'atribuir a un element l'origen de la dominació, com per exemple a la sexualitat, a l'amor, a la maternitat o al treball. La major part de les autores que expliquen el patriarcat ho fan considerant que hi ha una diferència fonamental sobre la qual es construeix la submissió de les dones als homes. Segons la manera més simple d'entendre el patriarcat, atesa la capacitat de les dones per a la maternitat assumeixen la funció reproductiva en la societat i queden relegades a l'àmbit productiu; la societat s'organitza al voltant d'això.

Si bé el concepte de *patriarcat* ha estat explicatiu per a analitzar els motius de desigualtat i opressió de les dones, aspectes la complexitat dels quals hem vist des del principi en relació amb el gènere, fa pertinent l'ús de conceptes com el de *sistema de sexe-gènere* introduït per Rubin als anys setanta. Rubin defineix el *sistema de sexe-gènere* com el conjunt de relacions socials pel qual es transforma la sexualitat biològica en productes de l'activitat humana; és a dir, el sexe i el gènere són constructes socials relacionats amb el parentiu que posen les bases per a l'estructura d'opressió de les dones. Hi ha un sistema sexe-gènere que, a partir d'unes característiques biològiques específiques, atorga un gènere a les dones i les situa en una posició d'opressió dins de l'estructura social. I hi ha diverses maneres d'entendre aquesta desigualtat, prestant una gran importància a la manera com es produeix això a partir de la posició en la institució social del treball; és a dir, considerant la divisió del treball productiu i reproductiu com la causa de l'opressió de les dones i, per tant, com a principal factor explicatiu del patriarcat. Diversos corrents feministes seguiran aquesta explicació i destacaran la importància de la divisió sexual del treball, però això no ens impedeix matisar, novament, la complexitat i el reduccionisme d'aquesta afir-

La relació entre el patriarcat i el capitalisme

Un dels debats més importants es va produir en la relació entre el patriarcat i el capitalisme per part de les autores marxistes. La relació del patriarcat –entès com una estructura social definida per les relacions de gènere desiguals– i el capitalisme –com a sistema econòmic dominant d'Occident– esdevé així un pilar fonamental dels estudis de gènere i de les reflexions feministes per a explicar la situació social de l'època contemporània i també de les dones.

Lectures recomanades

K. Millet (1975) *Política sexual*. Mèxic: Aguilar.

S. Firestone (1976). *La dialéctica del sexo*. Barcelona: Kairós.

Z. Eisenstein (1980). *Patriarcado capitalista y feminismo socialista*. Mèxic: SXXI.

mació. Es pot considerar la divisió del treball com el factor causant del patriarcat? Podem afirmar que la divisió del treball no és la causa de la desigualtat, sinó que diferents construccions socials, produïdes en contextos patriarcals en què es genera una producció i reproducció de les desigualtats a partir de la generació de tecnologies i discursos, són les que justifiquen la subordinació i l'opressió de determinats grups socials.

En aquest sentit, Bourdieu, a partir del concepte de *dominació masculina*, explicarà que aquesta situació es produeix d'una manera genèrica a partir de conceptes que expliquen com és un aprenentatge i una construcció d'esquemes mentals i socials que es reprodueixen i s'interioritzen sense que les dones ni els homes siguin conscients d'això. Aquesta manera d'explicar el patriarcat ha rebut moltes crítiques –fonamentalment perquè no deixa possibilitat a la transformació de l'estructura de subordinació de les dones–; no obstant això, és útil rescatar el concepte de *dominació* quan ens situem en l'esfera del poder i en la seva distribució desigual i la manera com es posseeix. Foucault ja explicava com es passa d'un règim en què el poder es posseïa de manera coercitiva sobre els súbdits a un altre règim en el qual interioritzem l'ordre social sense necessitat de violència física; d'aquesta manera, l'ordre biopolític és l'ordre en què el cos es disciplina i s'autocontrola en un règim en el qual els dispositius de control s'exerceixen per mitjà de la violència simbòlica; és a dir, el poder que aconsegueix imposar certs significats com a legítims i que oculta com s'han produït. Novament, reiterem com podem relacionar això amb la complexa relació entre *sexe* i *gènere*, que s'entén com una cosa basada en la diferència entre *natura* i *cultura*, legitimant la situació d'inferioritat de les dones a partir de l'ocupació de l'esfera natural.

En resum, l'estructura social de les societats occidentals contemporànies mostra una dominació masculina que es pot catalogar com a estructura patriarcal en què les dones són subjectes subordinats en diferents esferes socials. Aquesta dominació té a veure amb una concreció i legitimació simbòlica d'aquesta estructura, cosa que s'ha construït històricament però que es pot qüestionar a partir del fet d'entendre el gènere, i per tant les relacions entre els homes i les dones, com una construcció social. Els estudis feministes i de gènere s'han preocupat de desxifrar aquesta construcció social per evidenciar que les explicacions donades tradicionalment per la ciència no poden entendre fenòmens socials contemporanis ni les transformacions produïdes en alguns col·lectius.

1.3. El gènere com a categoria social i sociològica

Dones i homes adopten uns rols, actituds i posicions a partir d'una construcció històrica concreta afavorida pel sistema sexe-gènere, que justifica i legitima un discurs que estableix la reproducció d'una estructura desigual, anomenem-la *patriarcal*. Ja hem esmentat que això és recollit àmpliament pels feminismes

per mitjà de l'estudi i de la reivindicació política interessada a desconstruir la frontera entre el que és productiu i el que és reproductiu. Però això no ens ha de fer oblidar el supòsit de partida: el treball és una construcció social i una tecnologia específica de la modernitat que adquireix centralitat com a font d'emergència i consolidació del sistema capitalista. Per tant, cal tenir en compte que, quan centrem la relació entre el patriarcat i el capitalisme a partir de l'explicació de la divisió sexual del treball, deixem de banda la complexitat que hem remarcat pel que fa a la relació entre *sexe* i *gènere*. Més endavant tornarem a tractar les visions que consideren la centralitat moderna de la institució social del treball, i que n'han explicat la historicitat i n'expliquen la contemporaneïtat des d'una perspectiva de gènere. És a dir, ens centrarem en la divisió sexual del treball, però abans incidirem en la rellevància de la categoria de gènere i en els models normatius que ha generat.

De les reflexions anteriors podem extreure que en la categoria de gènere s'assenten les principals aportacions per a les ciències socials a l'hora d'analitzar la situació de les dones, però també a l'hora d'analitzar altres posicions inserides en el sistema sexe-gènere. És important aquesta categoria que als anys noranta queda absolutament consolidada i consensuada. Així, s'institucionalitza una disciplina integral d'estudis que preveu les relacions entre gèneres i la situació de les dones com a categoria àmplia d'anàlisi. No obstant això, cal subratllar que aquests estudis han passat de centrar-se en la dona a centrar-se en les dones, i posteriorment s'ha considerat la categoria de gènere com una manera de tractar la identitat col·lectiva més àmplia. Què significa aquesta ampliació a partir de la categoria de dona? Les primeres fases dels feminismes consideren les dones una categoria homogènia, universal i tancada, i donen per fet que hi ha uns trets comuns entre les dones en què es basa la causa de la desigualtat respecte als homes. És l'època en què tenen èxit les retòriques del patriarcat i de la reivindicació de l'extensió dels drets il·lustrats a tota la ciutadania. No obstant això, a partir dels anys vuitanta i amb l'expansió de la categoria de gènere en l'àmbit feminista (encara que, recordem-ho, és una categoria que prové de la ciència mèdica dels anys quaranta), s'introdueixen una sèrie de reivindicacions que inclouen la diversitat en el mateix col·lectiu de dones, diversitat que s'introdueix no solament per qüestions de classe sinó també per qüestions de raça o sexualitat; les dones negres i les lesbianes són les que comencen a construir una sèrie de discursos enfront de les dones blanques heterosexuals.

Lectures recomanades

Per conèixer com s'ha transformat el subjecte del feminisme vegeu:

E. Casado (1999). "A vueltas con el sujeto del feminismo". *Política y sociedad* (núm. 30). Madrid: Universitat Complutense de Madrid.

I sobre la genealogia del concepte de *gènere* vegeu:

D. Haraway (1995). "Género". *Ciencia, cyborgs y mujeres. La reinvención de la naturaleza*. Madrid: Cátedra / Instituto de la Mujer.

La diferència entre la raça i el sexe

El desenvolupament dels discursos de la sexualitat, el gènere i la raça segueix una lògica semblant; així, Wieviorka anomena *biologització del pensament social* (1992) la justificació que el discurs de la raça i les seves representacions culturals duen a terme de la discriminació del no blanc. La diferència basada en la raça o en el sexe es presenta com una cosa natural que justifica una oposició i una jerarquia que també és natural i, per tant, immodificable. I, d'aquesta manera, es nega l'estatus de subjectes històrics a uns col·lectius determinats que no formen part de la definició hegemònica de subjecte històric universal (l'home blanc occidental) com són les dones i els no blancs. D'aquesta manera s'introdueixen diferències progressives que derivaran en una concepció del gènere, com a categoria social, sociològica i política que té diferents arestes i de la qual cal reco-

nèixer que és una ficció que es construeix d'una manera permanent entre la construcció de la natura i la naturalització social.

Tanmateix, el valor principal que podem adjudicar a la categoria de gènere és la dessencialització de les identitats o la posada en evidència dels seus processos de construcció. Són moltes les posicions discursives i polítiques al voltant d'aquesta categoria, però és important destacar que ens introdueix en la reflexió sobre com es construeixen les categories i com es construeixen les estructures socials i les subjectivitats que les habiten. Per exemple, Scott entén el gènere com un camp en què, o per mitjà del qual, s'articula el poder. I això dóna a aquesta categoria una rellevància epistemològica, teòrica i analítica fonamental, ja que en la seva enunciació condensa la transversalitat com a característica principal.

En aquest sentit, el gènere es pot estudiar des de quatre grups d'elements interrelacionats que es converteixen en constitutius de les relacions socials.

1) L'element simbòlic. Símbols culturalment disponibles que evoquen representacions múltiples, coherents o contradictòries, sobre el que és masculí i el que és femení.

2) L'element normatiu. Conceptes normatius expressats en diferents relats i discursos que contenen les interpretacions d'aquests símbols culturals sense que hi pugui haver alternatives.

3) L'element institucional. Referències a institucions i organitzacions socials, com pot ser el parentiu, el mercat, el treball, l'educació o la política.

4) L'element subjectiu. La identitat col·lectiva construïda en relació amb la posició que s'ocupa socialment i que configura el que és femení i el que és masculí en relació amb altres variables estructurals, com la raça, l'edat o la classe social.

Aquests quatre elements, que es caracteritzen pel poder, constitueixen una noció àmplia de *gènere* des de la qual es pot dur a terme l'anàlisi sociològica, perspectiva que sostenim en el desenvolupament d'aquest mòdul.

En un sentit complementari, podem afirmar seguint Butler que la identitat sempre és genèrica (està caracteritzada, sempre, pel gènere). Des d'aquesta perspectiva, no hi ha un ser abans del gènere, sinó que la identificació sexual-genèrica està en permanent construcció, composta d'un repertori d'actes repetits i en la repetició dels quals adquireix l'aparença de coherència i estabilitat. D'aquesta manera, la noció de *gènere* està alliberada d'essencialisme biològic o social, no hi ha un gènere original (no hi ha una masculinitat o una feminitat veritables) sinó que la nostra identitat com a dones o homes pren consistència per repetició, fruit de la interacció de tots els elements que la componen i que fan veure la identitat com una cosa permanent i coherent al llarg de tota la vida social. Dins del camp del poder, el subjecte està corporitzat,

intricat en el context cultural i històric, però conserva la capacitat d'elecció i transformació que té. Com a identitats generitzades, en relacions i desigualtat, els homes i les dones adquireixen una materialització corporal i reprodueixen un seguit de rols, comportaments, actituds, discursos, maneres, subjectivitats i representacions que tenen a veure amb el context social i el moment històric en què viuen. Però, al mateix temps –i en això es basa la defensa de l'ús d'aquesta categoria–, els homes i les dones conserven la capacitat de produir nous significats i sentits sobre la seva masculinitat i la seva feminitat.

Per què és tan important la categoria de gènere? Perquè articula les relacions de poder que, com ja hem vist, privilegien una estructuració determinada en què uns subjectes estan jeràrquicament situats en una posició inferior a uns altres i perquè tota identitat és genèrica, no hi ha la possibilitat d'entendre l'individu, l'ésser, el subjecte, la persona o qualsevol altra denominació que es vulgui emprar, sense que sigui generitzat o sexualitzat.

A continuació sintetitzem algunes característiques o dimensions del gènere per comprendre la significació social que té i la importància d'interpretar el que és social des d'una centralitat estructural, simbòlica i material.

- Hi ha diverses posicions de sexe i de gènere que s'ocupen en un contínuum complex compost de sexe, gènere, sexualitat, eròtica, pràctiques, cos i desig.

- Aquestes posicions són processos en permanent construcció i negociació d'individus, institucions i significats.

- Aquests processos s'encarnen, ja que tenen a veure amb les pràctiques, les vivències i les experiències de la identificació col·lectiva.

- Però també s'institucionalitzen i configuren una estructura més enllà dels temps i llocs i en relació amb altres eixos d'estructuració social com la raça, l'ètnia o l'edat.

- Finalment, per a les ciències socials, igual que per als feminismes, importa el com es fa i no el com es neix (en continuïtat amb la famosa afirmació de Beauvoir "no es neix dona, s'arriba a ser-ho").

1.4. Models normatius i reconfiguració de les relacions de gènere: noves masculinitats, sexualitats alternatives, models familiars emergents

El sistema sexe-gènere, o el contínuum en què se situen les diferents posicions vinculades a la sexualitat, la corporalitat, el desig, la masculinitat i la feminitat, s'ha cristal·litzat històricament en una sèrie de característiques associades a feminitats i masculinitats hegemòniques com a components del sistema pa-

triarcal de dominació masculina. El model central, ja ho hem reiterat, és el de l'home blanc heterosexual de classe mitjana, però indaguem una mica més en la materialització d'aquesta centralitat en termes d'identificació social. Podem parlar de dos models hegemònics contraposats de feminitat i masculinitat que arriben als nostres dies, però, en què es poden caracteritzar aquests models?

D'una banda, el model de masculinitat és un model construït sobre la raó i l'individu. O, més concretament, sobre un individu centrat i autònom que controla les seves accions mitjançant la racionalitat. Quins trets, associats als relats moderns, porta associada la masculinitat hegemònica? La dominació del medi, la resposta a la violència, la negació de qualsevol expressió de feminitat, la disponibilitat sexual, la falta d'emotivitat i la constant reivindicació de la virilitat per a construir la identitat. Per la seva banda, el model de la feminitat es construeix per oposició a aquesta concepció il·lustrada de l'individu autònom a partir de la seva ubicació en el terreny natural. Quins trets caracteritzen la feminitat des de la retòrica moderna? Una concepció com a subjecte dependent i lliurat a l'altre, que rebutja la violència, que s'especialitza en les cures, que controla la seva sexualitat i que és emotiva i pulsional per damunt de racional. En tots dos casos, és important destacar-ho, aquests models es construeixen per oposició a dues figures; la primera, la de l'homosexual; la segona, la de la prostituta. L'homosexualitat i la prostitució demarquen els límits per a la configuració de la masculinitat i la feminitat ortodoxes. Així, l'heterosexualitat i la fidelitat i exclusivitat conjugal (de la mare esposa) esdevenen centrals per a definir les relacions de gènere modernes en la institució familiar, unitats de producció de primer i de consum després.

Hem començat aquest mòdul explicant que la lògica entre el sexe, el gènere, el desig, la sexualitat i les pràctiques sexuals es veu alterada en molts components. En la modernitat, aquestes alteracions han estat incloses dins de la categoria de desviació o patologització, és a dir, fora de la normalitat. Això ha succeït en molts casos reforçat per la ciència (l'homosexualitat va ser considerada una malaltia fins als anys seixanta), per la llei (la prostitució és una activitat il·legal o alegal en la majoria de països) i per la societat (la discriminació social que pateixen les mares solteres és un exemple de la sanció aplicada sobre molts models de família).

Actualment s'han produït moltes transformacions respecte als models hegemònics de sexe i gènere i que no es poden explicar com a patològiques, ni criminals, ni tan sols com a desviades. En fem una enumeració breu amb una doble intenció: a) mostrar certs canvis socials i b) demostrar que les ciències socials s'han de basar en eines revisades per a l'anàlisi d'aquests fenòmens emergents, entre les quals, la categoria de gènere.

Una línia d'estudis s'ha centrat en les "noves masculinitats", que dóna un nou significat al model presentat anteriorment com a hegemònic. Des d'aquesta perspectiva, les masculinitats s'han construït com a objecte sociològic ja que s'ha evidenciat que havien estat un punt cec a l'hora d'interpretar el gènere. Més concretament, l'home ha estat el subjecte modern per excel·lència, l'home treballador blanc de classe mitjana, cosa que en el moment actual ja no es pot considerar un referent permanent i inqüestionable. Les masculinitats són posicions identitàries molt fràgils perquè, com que es donen per descomptat les atribucions que tenen, no es qüestionen; però, què és ser home? O, expressat en termes més d'acord amb aquest mòdul, com es construeixen els paràmetres de la masculinitat en el nostre context? En treballs recents s'ha aprofundit sobre com les transformacions contemporànies, d'una banda, buiden de sentit el model hegemònic de la masculinitat moderna i, de l'altra, com potencien altres formes d'entendre la identificació en la posició d'home a partir de l'atribució de rols, comportaments, tasques o actituds que no es corresponen amb el que és normatiu.

Consultes recomanades

T. Valdés; J. Olavarría (1997). "Masculinidad/es. Poder y crisis". *Ediciones de las Mujeres* (núm. 24). Santiago: Isis Internacional / FLACSO-Chile.

M. Kimmel; J. Hearns; R. Connell (eds.) (2004). *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Londres: Sage Publications.

Un altre eix d'investigació assenyala les transformacions introduïdes per sexualitats alternatives, enteses com les identificacions que posen en qüestió les formes convencionals d'expressió de la sexualitat que no es restringeixen, exclusivament, a la progressiva normalització de l'homosexualitat (palesa en la Llei del matrimoni homosexual, per exemple), sinó també a expressions que apunten a la desestabilització del que és masculí i el que és femení com són les pràctiques transgènere o les polítiques *queer*.

Nota

El terme *queer* defineix un conjunt de discursos, pràctiques i polítiques que tenen com a fonament la dessencialització i la desconstrucció de les identitats fixes i la desestabilització dels supòsits associats al gènere i la sexualitat. Per a més informació sobre la teoria *queer* vegeu: **R. Mérida** (2002). *Sexualidades transgresoras. Una antología de estudios queer*. Barcelona: Icaria.

També hi ha hagut importants transformacions en els models de família. El model de família nuclear ha deixat de ser l'únic legitimat i acceptat socialment, i s'han assumit altres models en què les parelles poden ser del mateix sexe, en què es configuren llars transnacionals fruit de processos migratoris, en què s'utilitzen la maternitat o la paternitat com a projecte unitari o es produeixen barreges de famílies producte de segones, terceres o successives unions matrimonials. Aquestes modificacions en el model de família es produeixen en relació amb la redefinició de les relacions afectives, i igualment, amb les noves formes de maternitat i paternitat.

Lectura recomanada

E. Imaz (2010). *Convertirse en madre. Etnografía del tiempo de gestación*. Madrid: Cátedra / Instituto de la Mujer.

Aquestes línies d'estudi esmentades ratifiquen l'argument que hem mantingut en aquest mòdul: el gènere és una categoria complexa que s'ha de relacionar amb múltiples dimensions socials, que caracteritza l'estructuració social associat a altres eixos de raça, sexualitat, edat, ètnia o classe social, i que està sotmès a una transformació permanent a partir de la interacció constant dels individus, les institucions, les pràctiques i els significats. Aquestes precaucions per a evitar el reduccionisme a l'hora d'assumir el gènere –com a sinònim de *dones*, com a variable demogràfica o com a simple producte cultural de l'evidència biològica– no impedeix que esbrinem com s'ha construït històricament per a poder-nos apropar a la seva contemporaneïtat. Per això, hem destacat el procés de construcció del que és natural i el procés de naturalització social, en la intersecció del qual es generen conseqüències socials específiques

com l'atribució de determinats grups socials a l'àmbit privat, de la llar o de la reproducció. És el cas de l'assignació que la naturalització i l'essencialització de la diferència sexual produeix per a les dones, configurada per mitjà d'una legitimació històrica durant la consolidació del capitalisme industrial de la divisió sexual del treball.

2. La divisió sexual del treball

2.1. El concepte de divisió sexual del treball i les relacions socials de sexe

La relació entre el patriarcat i el capitalisme queda reflectida en la divisió de les funcions que, dins de l'estructura productiva, s'han definit a partir de la diferència sexual i que, des de les ciències socials i els feminismes, s'ha anomenat *divisió sexual del treball*. Aquesta distinció en la realització del treball per part dels homes i les dones té una sèrie de conseqüències pel que fa a l'estructura social, que s'ordena i jerarquitza segons el sexe i segons la posició que aquest atorga dins del sistema productiu. En l'Occident modern adquireix una situació específica: l'assignació prioritària del treball productiu en els homes i del treball reproductiu en les dones.

La divisió sexual del treball és un concepte que es construeix per a accentuar i analitzar com s'ha establert aquest posicionament desigual que es produeix entre els homes i les dones. Si bé fins ara hem aprofundit en la complexitat del concepte de *gènere* i de les relacions socials entre els gèneres, amb aquest concepte s'assumeix una nova característica: el treball, per damunt d'altres institucions o d'altres característiques d'estructuració, genera i reprodueix la desigualtat entre els homes i les dones. O, dit d'una altra manera, el treball és generador de la dominació dels homes sobre les dones.

Aquest plantejament és, sens dubte, una aportació important a l'hora d'analitzar la producció del capitalisme des d'una perspectiva de gènere, ja que centra les dues categories, el treball i el sexe, com els eixos des dels quals s'articula la interpretació de les societats contemporànies.

Partint d'aquest supòsit, de caràcter materialista, la divisió sexual del treball té dues implicacions:

1) Mostra una evidència: la desigualtat entre els homes i les dones, que s'explica a partir de l'organització del treball en la dicotomia productiu i reproductiu.

2) Traça una relació indissociable amb la construcció de les classes socials, de manera que relaciona *sexe* i *classe social*. Aquesta relació es pot observar a partir del concepte de *relacions socials de sexe*.

En l'apartat següent aprofundirem en l'evidència, és a dir, com s'ha construït històricament aquesta divisió sexual; abans, però, introduirem el concepte de *relacions socials de sexe*, ja que recull de manera substancial les derives que des del marxisme estudien les relacions entre el capitalisme i el patriarcat.

El concepte de *relacions socials de sexe* sorgeix a França als anys vuitanta com a evolució del concepte de divisió sexual del treball i vinculat amb la manera d'estructurar la societat des de les classes socials (Kergoat, 1994). Aquest concepte vincula la classe i el sexe, assenyala el treball com a font de dominació i d'emancipació i vehicula l'explicació del canvi social en diferents contextos. En aquest sentit, els propietaris dels mitjans de producció enfront dels proletaris, d'una banda, i les dones enfront dels homes, de l'altra, són els dos eixos que fonamenten aquest concepte. La rellevància d'aquesta perspectiva sorgeix quan es destaquen les condicions materials i no les simbòliques, per a la qual cosa el grup d'investigadors que l'elaboren s'obstina a demostrar empíricament que el treball, l'organització i la divisió són la pedra angular de les relacions entre els homes i les dones llegides en termes de desigualtat i opressió.

Així, la producció social dels sexes té a veure amb l'organització del treball en la família i en l'ocupació, en relació amb les divisions pròpies de la classe social i, per tant, el treball és el garant del sistema de dominació. Però quan es destaquen les condicions materials no solament s'observa la dominació sinó que s'habiliten, a més a més, les possibilitats per a l'emancipació de les dones per mitjà del canvi en la institució social del treball, cosa que ja hauria succeït parcialment a partir de la incorporació de les dones a l'àmbit de l'ocupació, un pas que es considera necessari però no suficient per a transformar les condicions de desigualtat.

El concepte de *relacions socials de sexe* suposarà, també, la base per a la introducció d'un altre concepte important en l'anàlisi del treball en l'època global, el de divisió internacional del treball. Aquest concepte, a partir de les comparacions entre diferents contextos, també tracta de demostrar que el treball articula les diferents subordinacions. Segons aquesta interpretació, els canvis tant diacrònics com sincrònics s'han de llegir com a desplaçament de les fronteres del que és productiu i el que és reproductiu i, paral·lelament, com a permanència de l'oposició entre el que és masculí i el que és femení. És a dir, les condicions de la divisió difereixen segons els temps i els llocs, però no es modifiquen pel que fa a les condicions de dominació, per la qual cosa els seus resultats són rellevants en la mesura en què analitzen i conclouen aspectes estructurals i conjunturals sobre la divisió sexual del treball.

Quins trets es repeteixen d'una manera permanent en diferents contextos internacionals i quins difereixen? Pel que fa a les permanències, o aspectes que es repeteixen en diferents llocs, es constata la divisió entre *ocupació* i *treball de cures*, aquest darrer ocupat per les dones; també es repeteix la divisió entre *treball amb requisit de coneixements tècnics* enfront de *treball manual i repetitiu*, que també assumeixen les dones; i una falta de consideració de la mà d'obra

femenina com a qualificada per part dels ocupadors, cosa que sí que es considera no obstant això en el cas dels homes. Sobre aspectes diferencials, canvien els termes contractuals de les dones segons l'edat, l'estat civil i la qualificació, i també el tipus de pràctiques discriminatòries, depenent de la legislació laboral dels diferents països. Hirata (1997) planteja que aquestes diferències i les transformacions dins de la sempre permanent subordinació de les dones als homes tindran a veure amb les conjuntures econòmiques i amb les relacions entre *capital* i *treball* i, per aquest motiu, les transformacions de classe i de les relacions entre els homes i les dones no van en paral·lel en tots els contextos.

Podem dir que la divisió sexual del treball té una part descriptiva –la que evidencia la distinció entre els homes i les dones en termes de desigualtat– i una part interpretativa, en què es dóna per fet que el treball és la institució central en la definició de l'estructura social i, per tant, en la definició de la desigualtat històrica de les dones i els homes. A continuació ens referirem a una manera d'entendre històricament aquesta construcció sexual.

2.2. Historicitat de la divisió sexual del treball

Les societats modernes comencen la seva marxa a partir de la Revolució Francesa, amb la promulgació dels valors il·lustrats, i de la Revolució Industrial, amb la instauració d'una nova fase productiva capitalista. Totes dues revolucions van plegades i comporten una sèrie de transformacions en l'estructura social i en el sistema de representacions socials que defineixen un nou ordre social. La Il·lustració implica una nova concepció de l'home, de la societat i de la natura amb un sentit polític que tracta d'interpretar i consolidar un ordre social del qual és protagonista la nova economia capitalista, però que, sobretot, és un intent per a superar el que Castel ha anomenat *la nova qüestió social* i que les diferents configuracions politicoterritorials no havien pogut resoldre des del segle XVI. Aquesta nova qüestió social s'evidencia en l'intent per harmonitzar les poblacions pauperitzades i explotades amb el capitalisme o, dit d'una altra manera, la relació de la classe obrera amb la producció i acumulació de riquesa capitalista.

Així, el treball es constituirà progressivament com la institució que permet sostenir i articular aquest nou ordre, ja que configura una organització específica orientada a generar capital, que situa unes condicions de vida particulars de les poblacions i que adquireix legitimació a partir d'aquests discursos il·lustrats i reformistes adreçats a dotar de significat polític la nova estructura i de sentit els subjectes que l'habiten. La constitució d'un mercat intern, la centralització del poder en l'estat nació i la generació d'un sentiment de comunitat per mitjà del nacionalisme és el que sostindrà la formació de les societats modernes. En aquesta nova disposició sociopolítica que és l'estat nació, el treball tindrà doncs una tasca fonamental: dotar d'identitat i funcions les seves poblacions, identitat que, com ja hem dit, es representa en l'home blanc ciutadà treballador com a figuració de l'individu modern. Les relacions de gènere i les posicions que ocupen els homes i les dones en l'estructura social, a

més dels significats que implica ser home o dona, es reconfiguraran en aquest moment amb la producció específica i la consolidació de diferents institucions com la sexualitat i el treball. En la seva imbricació, la divisió sexual del treball és un dels artefactes que permetrà la producció i acumulació de capital a més de la producció de l'individu ciutadà, identitat en què es fonamenta el subjecte modern. Els discursos reformistes pendents de sostenir aquests dispositius institucionals responen, d'una banda, a la problemàtica moral que suscita el paper de les dones (i dels altres, en general) en la configuració de la nova època i, de l'altra, a la problemàtica que implica la regulació de poblacions per a l'augment de la productivitat i la pau social (havent de controlar les poblacions que no són considerades part de la ciutadania). En aquesta idea, les dones queden relegades a una posició de subordinació, assignades a ocupar-se de la reproducció i construint un significat de la domesticitat i de l'àmbit privat com a socialment insignificant o mancat de valor social.

Com es produeix la divisió sexual del treball? Amb la Revolució Industrial les fàbriques seran el principal espai assignat a la producció, que ocuparan majoritàriament els homes i, de manera marginal, les dones, en un context de gran segmentació interna del mercat industrial. Així, les dones assumiran ocupacions que impliquen una externalització de treballs que prèviament es duien a terme en l'àmbit domèstic (com ara treballs tèxtils), per la qual cosa no hi ha una divisió estricta de la casa a la fàbrica sinó que, en general, hi ha una certa continuïtat de les ocupacions que ja es realitzaven anteriorment en el terreny domèstic i, posteriorment, un trasllat cap a ocupacions més delicades. Les dones s'especialitzen en treballs auxiliars i desqualificats, que seran categoritzats genèricament com a *femenins* (si bé no succeeix en sectors en què es considera necessària la força bruta, com la mineria o el sector del metall). Les dones seran considerades un col·lectiu de mà d'obra barata, per la qual cosa obtindran retribucions salarials més baixes. A més a més, fragmenten les seves biografies socials segons la classe social, l'edat i la situació social a l'hora d'accedir a l'ocupació.

> Per exemple, les dones burgeses i proletàries tenen diferents rols en la societat; mentre que les dones burgeses es dediquen exclusivament a la llar, les obreres treballen a la fàbrica durant la joventut, posteriorment tenen cura de la casa i la descendència i després de l'època de criança tornen a l'ocupació, especialment en el cas que es quedin vídues. La situació social també influeix en la posició en l'estructura productiva com hem vist en el cas de les criades i les prostitutes, per exemple, que queden fora de la institució matrimonial i de la indústria.

Diferents estudis defensen aspectes importants sobre el treball de les dones, ja que aquestes sempre han treballat, tot i que això no s'ha visibilitzat, cosa que s'explica per una sèrie d'aspectes polítics i ideològics. Amb la distinció del treball assalariat –o ocupació que produeix una renda–, es compliquen les condicions en què això es produeix. De fet, la tendència interpretativa general és, en primer lloc, reduir la consideració del treball a l'ocupació i, en segon lloc, entendre l'ocupació femenina com una extensió del treball domèstic assistint el cònjuge, el pare, fent feines relacionades amb el sector tèxtil o l'alimentació, etc. i, posteriorment, després d'un accés lent a l'activitat salarial, com un com-

plement per a la família amb una certa especialització en ocupacions relacionades amb les mateixes feines i una mobilitat laboral escassa. Així, es configuren ocupacions femenines sobre les quals a més sempre hi ha hagut una desvaloració, tant en el terreny salarial com des del punt de vista simbòlic, que té a veure amb una atribució arbitrària de característiques a cada sexe dins de les estructures laborals. Cal no oblidar, també, que l'exclusió de les dones de la fàbrica queda pactada amb els moviments socialistes que no accepten l'adquisició de drets per part de les dones. Això porta les dones a l'àmbit de la precarietat i no solament a la consideració d'una posició de subordinació.

En oposició a l'espai fabril trobem el de la llar, que està destinat a la reproducció i a la cura però amb un matís important, el de la privadesa i la intimitat com un valor contraposat a la vida pública. Aquest espai està ocupat, exclusivament, per les dones, que s'encarreguen de mantenir la casa, de tenir cura dels descendents, els ascendents i els malalts, i de totes les tasques associades a la família. Així, les dones queden separades d'àmbits col·lectius d'ocupació i d'organització pública i es converteixen en subjectes col·lectius d'higienistes, personal sanitari, psicòlegs, consellers i experts dedicats a la seva objectivació com a sexe "dominat".

El vessant històric a Occident es pot observar mitjançant l'enumeració de fites –com les diverses fases de la producció capitalista, la fi del capitalisme de producció després de la Primera Guerra Mundial i el pas al capitalisme de consum, l'articulació del capitalisme en el sistema taylorista de primer, fordista després i actualment postfordista– o per mitjà de la descripció cronològica de les tendències generals del treball de les dones –com la incorporació com a treball desqualificat en la Revolució Industrial, la incorporació massiva a l'ocupació assalariada, la crisi del sistema salarial, la metamorfosi de la qüestió social que desborda la relació entre la família, el treball i l'Estat i la precarietat globalitzada actual.

Els models taylorista i fordista

El treball productiu, a partir del capitalisme industrial, s'ha produït històricament tenint en compte dos models productius consecutius, el taylorista i el fordista i, d'altra banda, per mitjà de diferents moments històrics en què el paper de les dones ha incidit en la seva transformació, com la incorporació massiva de les dones a les fàbriques durant la Primera Guerra Mundial (a causa de la falta de mà d'obra masculina, ja que els homes eren a l'exèrcit) i la tornada posterior a les llars un cop acabada la guerra, o la constitució i estabilització del treball salarial al qual van accedir algunes dones de manera massiva a partir dels anys seixanta del segle XX.

F. Taylor (1856-1915) aplica el mètode científic positivista a l'estudi de la relació entre l'obrer i les tècniques modernes de producció industrial per a maximitzar l'eficiència de la mà d'obra i de les màquines i eines, que es basa en la divisió sistemàtica de les tasques, l'organització racional del treball, el cronometratge de les operacions i un sistema de motivació mitjançant el pagament de primes al rendiment. H. Ford (1863-1943) aplica les idees de Taylor a l'empresa automobilística que porta el seu nom; abarateix els costos de la producció mitjançant la línia de muntatge, la producció en sèrie, l'estandardització de les peces i l'exportació com a mitjà d'expansió comercial, i introdueix un sistema de crèdits de consum que permet l'adquisició de més poder adquisitiu per part de la classe treballadora. Amb l'esquema econòmic plantejat per Keynes (1883-1946), que impulsarà l'estat del benestar, el fordisme aconsegueix el moment àlgid de l'ocupació com a norma

social estable, ja que els treballadors poden accedir a béns de consum, protegits per la seguretat social que proveeix l'estat i en relacions no conflictives mitjançant els sindicats.

Però hem d'incloure també les maneres en què podem veure la imbricació de la divisió sexual del treball amb altres institucions vinculades com a fet estructurador social modern. Per tant, no és nova l'existència del treball de les dones, però sí la transformació d'això en un problema social i la resolució concreta per mitjà de la divisió sexual del treball. Així, per a la historiadora Joan Scott la divisió sexual del treball no és un producte del desenvolupament històric capitalista, sinó que contribueix a consolidar-lo com a sistema productiu dominant. Per això, la divisió sexual del treball no s'ha d'entendre únicament en relació amb el sistema productiu de generació de capital, sinó també pel que fa a les institucions que componen i expliquen aquesta divisió: l'estat, la família, l'amor romàntic, el matrimoni, la sexualitat…, ja que totes elles reprodueixen la divisió sexual com una marca dins de l'estructura social i estan vinculades al sistema de dominació patriarcal. Tal com succeïa amb el gènere i la lògica associada de categories i institucions, el treball també s'explica per una lògica àmplia d'institucions que el sustenten i produeixen. Breument, la lògica que configura la divisió sexual està composta per la família nuclear, la construcció de la figura de la dona, mare i cuidadora i la instauració del salari familiar com a institucions que justificaran la incorporació massiva a la indústria a partir de l'assignació del treball productiu als homes i del reproductiu a les dones.

Així, la institució de la família assumeix la reproducció i la cura de la mà d'obra a partir d'un contracte fonamental, el matrimoni, que a partir de la modernitat es basa en l'amor romàntic, la monogàmia i l'heterosexualitat. Els llaços matrimonials es comencen a deslligar de les valoracions econòmiques i el concepte d'amor romàntic s'estén per tot l'ordre social desvinculant la relació marital d'altres relacions de parentiu. L'amor romàntic heterosexual i la redefinició del contracte matrimonial com una relació emocional que s'emprèn de manera conjunta, comportarà la reducció de la grandària de les famílies, ja que, si bé la planificació familiar no s'estén fins després de la Primera Guerra Mundial, la vida de les dones deixa d'estar limitada exclusivament al cicle de reproducció.

Concepte de sexualitat

La sexualitat, segons Foucault, és un concepte que apareix per primera vegada al segle XIX. Ja existia en l'argot tècnic de biologia i zoologia, però cap al final del segle canvia i accentua la "qualitat de ser sexuat o tenir sexe", per la qual cosa és una construcció social que opera en camps de poder i no un cúmul d'impulsos biològics que s'alliberen o no.

Igualment, l'estat representarà progressivament una garantia en la consecució i el manteniment dels drets laborals i de l'adquisició de drets de ciutadania, sobretot a partir de les assegurances associades a l'ocupació, a la seguretat laboral, a la desocupació i a les seguretats socials relacionades amb l'activitat o amb la sortida d'aquesta.

Els primers vincles entre l'estat i l'economia es produeixen a partir dels anys setanta del segle XIX, amb la guerra francoprussiana, en què els reformistes assumeixen la possible pèrdua de mà d'obra i soldats, per la qual cosa decideixen establir la política de famílies. Aquestes polítiques incidiran en la garantia de la reproducció, per a la qual cosa s'estableixen pautes que limiten els treballs de les dones perquè puguin ser mares, es controla el treball infantil perquè els nens puguin arribar a l'exèrcit, es milloren les condicions d'hàbitat perquè la gent no emigri i s'allarga l'edat d'educació perquè l'obrer sigui capaç de dur a terme unes tasques determinades. Aquestes polítiques de família impliquen una articulació entre l'estat i el capital que garanteix la consolidació progressiva del sistema capitalista, sistema que ofereix als il·lustrats les bases per a un ordre integrador mitjançant el treball que alleuja les tensions entre les classes socials. L'estat del benestar comportarà, en definitiva, una manera de suavitzar les condicions extremes d'ocupació del començament de l'època industrial, i es consolidarà un model de treballador modern o una norma social del treball després de la Segona Guerra Mundial.

Les ciències socials

En les ciències socials es produeix una traducció exemplar en la manera com es construeixen les disciplines en relació amb l'objecte d'estudi. La sociologia industrial d'una banda, que posteriorment derivarà en la sociologia del treball, i la sociologia de la família de l'altra.

Malgrat les resistències per part d'algunes dones que es poden veure en les diferents defenses individuals per l'accés a la ciutadania i el reconeixement com a subjecte polític, el discurs de la domesticitat propi de la burgesia i posteriorment estès a la classe mitjana se situa com a hegemònic. La ideologia de la domesticitat és una construcció mèdica, científica, política i moral, generadora d'un discurs que defineix la divisió sexual del treball com una divisió natural. Tal com ja hem indicat reiteradament, les distincions relatives al sexe no són noves, però sí que tenen un seguit de conseqüències noves pel que fa a l'economia, la política i la societat que s'han d'analitzar des del qüestionament que la dominació masculina és universal i holística i que, en el cas que ens ocupa, és una naturalització burgesa de la subordinació de les dones.

Lectures recomanades

Per aprofundir en la història de la divisió sexual del treball, vegeu:

M. Parrot; G. Fraisse (1993). *Historia de las mujeres en Occidente*. Vol IV: *S. XIX*. Madrid: Taurus Ediciones.

J. Varela (1997). *Nacimiento de la mujer burguesa*. Madrid: La Piqueta.

2.3. Aportacions dels feminismes en la interpretació del treball des de la seva divisió sexual

La mobilització social feminista adquireix importància en el context de la nova estructuració social que comporta la Il·lustració. Cal destacar l'antecedent del feminisme modern en la figura de Poulaine de la Barre amb la primera obra sobre la igualtat titulada "Sobre la igualtat dels sexes" (1663), encara que no és fins després de la Revolució Francesa –moment històric en què es proclamen els principis d'igualtat, fraternitat i llibertat amb pretensió universal– quan comença la reivindicació de drets per part de les dones per a adquirir el mateix estatus de ciutadania que els homes. El 1791, Olympe de Gouges escriu la Declaració dels drets de la dona i la ciutadana i, un any després, Mary Wollstonecraft escriu la Vindicació dels drets de la dona. Aquests dos textos instauren el feminisme com una reivindicació política col·lectiva.

La Revolució Industrial i el nou sistema capitalista instauren la divisió sexual del treball i, davant d'això, hi ha dues tendències del feminisme que adquireixen importància. D'una banda sorgeix el moviment sufragista, que lluita

perquè les dones tinguin dret a vot, amb la pretensió que des de la institució política es puguin modificar la resta de desigualtats entre els homes i les dones. El moviment sufragista té una importància fonamental en l'àmbit anglosaxó, als Estats Units vinculat al moviment abolicionista i a Anglaterra per les destacades mobilitzacions que duen a terme algunes de les militants.

De manera paral·lela, el feminisme socialista també marcarà algunes pautes importants de la mobilització, si bé en aquest cas accentuen les diferències de classe entre les dones i la necessària emancipació de les proletàries a partir de la desaparició de la propietat privada. Tots dos feminismes entren en contradicció ideològicament però també estableixen les bases de la lluita feminista en relació amb el moviment obrer.

Clara Zetkin

Com a representant del feminisme socialista i portaveu d'algunes de les contradiccions d'aquest moviment destaca la figura de Clara Zetkin (1857-1933), que accepta la combinació entre el patriarcat i el capitalisme, la dominació simultània de l'home i del capital, i potencia la mobilització de les dones però sense acceptar la lluita de sexes, que considera una cosa burgesa, de manera que representa un distanciament important de les reflexions reformistes que tindran èxit més endavant. El 1907, juntament amb Rosa Luxemburg, organitza la primera conferència internacional de les dones socialistes amb les exigències següents: igualtat d'oportunitats, mateix salari per un mateix treball, ajuda a mares i infants i dret al sufragi.

Als anys seixanta, el feminisme marxista posa l'accent en la falta de dedicació a analitzar les situacions concretes, és a dir, al treball reproductiu i de cures. En els estudis d'aquesta dècada s'emfatitza que la subordinació de les dones prové de l'emergència de la propietat privada i del maneig del capital, i que només desapareixerà amb la revolució social quan s'acabi la propietat privada. Tanmateix, les teories marxistes no expliquen concretament els processos d'aquesta subordinació, ja que, d'una banda, no concedeixen la importància necessària al paral·lelisme entre *patriarcat* i *capitalisme* i, de l'altra, continuen mantenint la distinció intocable del que és productiu enfront del que és reproductiu.

Als anys setanta s'afegeix al debat la discussió sobre el treball productiu i el treball improductiu, i es planteja que el treball reproductiu és productiu perquè produeix la força de treball; d'aquesta manera es comença a enunciar la necessària ruptura de les distincions entre dins i fora (de la llar), i públic i privat (en l'àmbit social).

Lectura recomanada

Per aprofundir en estudis de cas, vegeu:

E. Thomson (1989). *La formación de la clase obrera en Inglaterra*. Barcelona: Crítica.

Les aportacions d'aquesta època són importants perquè es reformula la relació entre el marxisme i el feminisme. Així, d'una banda hi ha el sistema capitalista basat en l'explotació de la força de treball i l'extracció de la plusvàlua pel treball assalariat i, de l'altra, el sistema patriarcal, que situa les dones fora de l'àmbit productiu i sota la dominació masculina. Cal veure aquestes relacions a partir de les relacions internacionals de gènere i de la globalització, que faran més complexes les lectures de la subordinació i l'emancipació, com hem vist a partir del concepte de relacions socials de sexe que hem presentat prèviament.També s'estableix en aquesta època la interpretació del treball com a productiu-reproductiu, amb vista a entendre les diferències en la posició social i en les relacions de poder no solament entre les dones i els homes sinó també entre diferents components del sistema global. Això deriva en una distinció fonamental en què ja hi ha consens dins dels diferents feminismes i també en les ciències socials: la diferència entre *treball* i *ocupació*.

Nota

El 1969, Kate Millet farà famosa l'expressió "les coses personals són polítiques" en el text *Polítiques sexuals*, que ha passat a la història perquè planteja que en l'àmbit privat es desenvolupen les relacions de poder que són a la base de les altres estructures de dominació, fet que dóna lloc a la revisió de l'estatisme de les dicotomies modernes.

No obstant això, l'aportació més important arribarà els anys vuitanta a partir de Haraway, que presenta una lectura rupturista i innovadora del feminisme marxista a l'hora de visualitzar el procés de naturalització de la divisió sexual del treball; és a dir, l'essencialització del gènere com una diferència no discutida en termes de construcció social. A *Manifest per a ciborgs* (1995), elaborat originalment per a una conferència el 1983 i publicat el 1985, Donna Haraway analitza els feminismes dels anys vuitanta i teoritza en contra de l'essencialisme i del feminisme radical (que considera el patriarcat com l'origen universal de tota la desigualtat). La seva proposta més innovadora és la idea de *ciborg* com a metàfora de l'hibridisme de les identitats col·lectives i la noció d'*afinitat* entre els grups que es mobilitzen, per sobre de la identitat, que donaria per descomptat que el fet de ser dones ens fa pertànyer a un col·lectiu amb els mateixos interessos. No obstant això, l'afinitat permet pactes momentanis o duradors segons el que duri la relació, un avantatge respecte de la identitat que, en termes marxistes, aglutinava grups al voltant d'una avantguarda dirigent.

3. Relacions entre el treball productiu i reproductiu en el capitalisme

Fins ara hem vist que el treball se situa com una institució fonamental per a generar l'ordre social modern. Aquest ordre social s'estableix com a garant del capitalisme, que, a partir de la Revolució Industrial, reconfigurarà l'estructura social, econòmica i política a escala mundial. Aquesta estructura social es configura des de l'hegemonia de l'home blanc occidental heterosexual treballador, subordinant diferents grups als quals s'atribueixen característiques oposades al pensament humanista il·lustrat. Dones i no blancs representen les figures de l'alteritat vinculades al que és natural, irracional, animal, impulsiu, salvatge i reproductiu. A partir del concepte de *divisió sexual del treball* hem comprès com es produeix aquesta organització desigual de l'estructura social i com es reïfiquen els contorns del que és productiu i el que és reproductiu. A continuació veurem com s'ha entès aquesta relació des de diferents enfocaments disciplinaris, partint del supòsit ja consensuat que totes dues esferes són analíticament inseparables.

3.1. La indivisibilitat del treball i la visibilització del factor reproductiu

Comencem per les puntualitzacions conceptuals. Què és el treball reproductiu? *A priori*, utilitzant un vocabulari marxista, podem dir que el treball reproductiu comprèn les activitats destinades a garantir la reproducció de la força de treball. Més concretament, i ampliant l'accepció de *treball domèstic*, el treball reproductiu s'associa a les activitats de l'automanutenció, el manteniment de l'espai físic de la llar, l'atenció per força de treball present, passada i futura, la mediació entre la família i les institucions o l'estat en els diferents serveis que s'ofereixen, la gestió de les coses domèstiques i la representació conjugal. El treball reproductiu ocupa, a més a més, diferents centralitats, ja que la dedicació pot ser exclusiva o pot respondre a un règim de presència doble dins i fora de la llar; també depèn, entre altres variables, de la classe social i del cicle vital, com també de l'execució directa o no d'aquestes activitats, ja que se'n pot mercantilitzar i externalitzar la realització.

I cal afegir que la realització d'aquestes activitats per part de les dones no és una cosa innata, sinó una construcció cultural i, en termes materials, no té cap reconeixement social ni econòmic perquè no està remunerada mitjançant un salari, que és la fórmula d'intercanvi fonamental entre el treball i el capital.

El treball reproductiu l'han dut a terme històricament les dones, però això no vol dir que hagin estat absolutament excloses del mercat laboral, sinó que, com ja hem comentat anteriorment, la seva presència en l'àmbit laboral ha estat constant en diferents contextos, situacions, parts del cicle vital o com a

complement al salari familiar, sobretot en el cas de les dones de classe baixa. Tanmateix, el model social hegemònic de la modernitat assigna a les dones el rol de mares i esposes, que reprodueix un tipus ideal de dedicació a l'àmbit reproductiu i d'expulsió de l'àmbit productiu. Per aquest motiu, l'ocupació no dota les dones d'identitat a partir de la seva participació en el mercat laboral com sí que succeeix en el cas dels homes, per als quals l'ocupació articula la seva posició i identificació en la societat. Dit d'una altra manera, el treball assalariat no és per a les dones, per la qual cosa l'activitat fora de l'àmbit de la llar que no se centri en les tasques de maternitat i cura familiar és sancionada socialment. En un context de tipus patriarcal i capitalista, es construeix la desigualtat a conseqüència de la centralitat productiva que ordena l'àmbit social i penalitza els que, malgrat que no són partícips d'aquesta centralitat, volen o necessiten accedir a l'ocupació.

No obstant això, les dones s'incorporen de manera lenta i progressiva al mercat laboral, fonamentalment a partir dels anys seixanta del segle XX, moment en què el model cultural anterior es transforma en paral·lel amb la caiguda de la fecunditat, la incorporació de les dones a l'educació superior i la incorporació de les dones de classe mitjana al món laboral.

Dones burgeses i de classe obrera

Les dones burgeses, i no les de classe obrera, són les que primerament impulsen i aprofiten les polítiques socials per a transformar el paper d'esposes i mares a què se les ha relegat, i posteriorment això s'estén a les classes mitjanes. En la preocupació dels reformistes il·lustrats ja apareixia el debat sobre l'accés a l'educació de les dones burgeses, que així podien reivindicar les seves posicions com a subjectes polítics i la seva individualitat per mitjà dels drets de ciutadania. La producció del discurs de la diferència sexual i de la ideologia de la domesticitat estan expressament enfocats a apaivagar les pretensions transformadores de les dones burgeses que tenen accés al capital cultural.

D'aquesta manera, es produeix una "revolució silenciosa" que modifica els rols del que és productiu i el que és reproductiu. D'una banda, les dones es mobilitzen per accedir al mercat laboral perquè consideren l'ocupació un valor i una manera d'assumir una certa independència econòmica mitjançant el salari; d'altra banda, la identitat de les dones en relació amb el treball no es produirà exclusivament per la posició en l'ocupació, sinó també en la gestió de l'ocupació amb la maternitat i la cura. Aquest canvi de model té un seguit de conseqüències en la redefinició del que és reproductiu en la figura de les dones pel fet de dedicar-se als dos àmbits i fa visibles dos aspectes fonamentals; en primer lloc, les dones expandeixen el seu àmbit de treball a l'àmbit productiu, mentre que els homes no ho fan al treball reproductiu, i en segon lloc, hi ha desigualtats entre els homes i les dones tant en l'ocupació com en el treball. En l'ocupació, per les pitjors condicions laborals i els salaris inferiors, a més de la dificultat d'accés a certs llocs i modalitats professionals. En el treball, per la duplicitat de tasques –en el mercat laboral i en la cura de la família– que crea una gestió particular del temps en la vida diària i en les experiències personals i professionals que es reflectiran en la desigualtat estructural respecte dels homes. Tots dos àmbits, insistim, seran inseparables en l'anàlisi del treball de les dones i només des d'aquesta premissa s'han de tractar les desigualtats de gènere.

3.2. Anàlisi del treball de les dones des de la ciència econòmica i les ciències socials

L'economia i les ciències socials s'ocupen, des de la seva constitució disciplinària, de les relacions entre el treball i el capitalisme, i és un dels dispositius de coneixement i de poder des del qual es contribueix a la producció de la cen-

tralitat de la institució del treball, a la divisió sexual d'aquest i a l'adjudicació en posicions diferents dels homes i les dones mitjançant la naturalització de la diferència sexual.

Amb la ficció consolidada de la diferència sexual per a legitimar la desigualtat en l'ordre social capitalista i patriarcal, els homes i les dones se situen històricament en dues esferes que configuren la divisió sexual del treball. Els feminismes i les ciències socials s'ocuparan d'analitzar les posicions subjugades a partir de la relació que s'estableix entre el que és productiu i el que és reproductiu. Aquestes relacions s'han estudiat des de dos punts de vista; d'una banda, les perspectives que assumeixen la dicotomia entre el que és públic i el que és privat i que, per tant, en enunciar les desigualtats reprodueixen aquesta polaritat i donen per fet la centralitat del treball com a institució organitzativa social; i de l'altra, les perspectives que se centren en el qüestionament de la frontera que hi ha entre el que és productiu i el que és reproductiu, que aporta anàlisis que qüestionen la centralitat del treball com una institució reguladora i la mateixa categoria en la seva reducció a l'àmbit de l'ocupació assalariada. En tots dos casos, és evident que es produeix una emergència i un aprofundiment en l'estudi de la relació entre el treball i les dones des dels moviments feministes i també des de diferents disciplines socials, que, amb la introducció de la perspectiva de gènere, adquireixen nous enfocaments. Aquestes dues perspectives en l'estudi del treball de les dones es corresponen amb els anomenats *feminismes de la igualtat i de la diferència*; en el primer, la situació de les dones s'hauria d'equiparar a la dels homes, de manera que haurien d'adquirir el mateix estatus en l'àmbit laboral i compartir l'àmbit de la cura, i en el segon, la diferència que les dones representen enfront dels homes és una mostra de com s'ha de derrocar el sistema d'opressió en què s'han basat les relacions de gènere. En el cas dels corrents de pensament que se situen en el model de la igualtat, hi ha una acceptació del model il·lustrat i humanista, per la qual cosa la institució del treball és valorada i s'ha de redefinir dins dels paràmetres moderns establerts per mitjà d'un reajustament de les desigualtats estructurals. Es considera que el model de ciutadania pel qual s'adquireix l'estatus de subjecte polític està associat al treball, de manera que l'emancipació de les dones es pot assolir mitjançant la inserció al mercat laboral i l'establiment de relacions salarials. És a dir, l'accés a l'ocupació és un garant de l'emancipació. Per la seva banda, en els corrents que se situen en el model de la diferència, l'àmbit de la reproducció permet dotar i significar la diferència respecte als homes i, a partir d'aquesta diferència, reelaborar les relacions entre el que és públic i el que és privat, entre el treball i l'ocupació. El que és reproductiu es considera una excepcionalitat que ha estat històricament apartada de l'àmbit polític, però s'ha d'introduir com a valor en l'ordre social per a configurar nous models de treball a partir de la reivindicació de la cura.

Aquestes grans línies de pensament feministes es basen en dues evidències objectives a conseqüència de la divisió sexual del treball; d'una banda, unes condicions laborals en l'àmbit de l'ocupació considerablement desiguals respecte als homes i, en molts casos, inserides en l'àmbit de la precarietat laboral

(juntament amb altres grups com les persones joves o els immigrants); d'altra banda, la invisibilitat dels treballs associats a l'àmbit reproductiu, domèstic, privat –en definitiva, la invisibilitat de les cures.

Amb la incorporació creixent de les dones a l'ocupació remunerada es produeix una nova divisió sexual del treball, en què les dones assumeixen més càrrega de treball, ja que duen a terme la jornada laboral i les feines de cures, tenint en compte que si bé les dones s'han incorporat a l'àmbit productiu no succeeix el mateix amb els homes en l'àmbit reproductiu.

S'han analitzat aquestes situacions des d'enfocaments diversos per mitjà de la historització de la divisió sexual del treball, com hem vist prèviament, alhora que s'ha conceptualitzat el concepte de *treball* des de la perspectiva de gènere, i se n'ha considerat la definició a partir de la impossibilitat de separar totes dues esferes. És el que s'ha anomenat *enfocament productiu-reproductiu* o *de la doble presència*. Als anys seixanta i setanta ja s'enunciava la dificultat de parlar de les condicions del treball sense considerar les relacions d'ocupació i reproductives. Però és als anys vuitanta que la relació entre l'àmbit productiu i l'àmbit reproductiu es configura com a objecte d'anàlisi. Vegem el que succeeix en diferents camps disciplinaris. Per exemple, en l'economia, hi ha hagut una tendència general a entendre el mercat com a central i l'àmbit reproductiu com a secundari, mentre que en l'enfocament producció-reproducció es dota de significat l'àmbit reproductiu dins del sistema econòmic i es considera, en alguns casos, que la família pot ser la institució central de producció.

En sociologia han proliferat els estudis de la doble presència a partir del concepte de *doble jornada* que va introduir Balbo (1978), segons el qual les dones a més d'exercir una ocupació duen a terme les tasques reproductives, i es qüestiona la mitificació de l'emancipació per mitjà de l'accés al mercat laboral, ja que implica una doble explotació, en el mercat i en la família. No obstant això, el concepte de *doble presència* fa més complexa aquesta perspectiva, perquè no consisteix únicament en una acumulació de treball, sinó que les dones a més han de desenvolupar la capacitat d'estar en tots dos àmbits al mateix temps i garantir eficàcia d'una manera simètrica. Davant d'aquesta situació de doble presència, es desenvolupen diferents conceptes que expliquen les estratègies d'adaptació o resistència que duen a terme per a gestionar aquesta situació. La principal característica que aporta aquesta doble presència és que les dones, des de l'anàlisi de les seves experiències, no poden separar els dos àmbits, i la gestió del seu equilibri esdevé una cosa transversal. Així, la subordinació del treball reproductiu al treball salarial, i la subordinació de les dones als homes, deixen de ser la lectura única per a la divisió sexual del treball. Des d'aquesta perspectiva, s'entén una multiplicitat de representacions, valors, posicions, actituds, experiències i models per mitjà dels quals les dones construiran noves cultures del treball que, en principi, no han de ser necessàriament una imitació del model hegemònic masculí.

Als anys vuitanta això s'anomena *caràcter social femení*, denominació que accentua la construcció alternativa de l'ètica del treball. I, posteriorment, es parlarà del dilema entre igualtat i diferència per a explicar com es gestiona l'experiència d'aspirar a la igualtat en l'àmbit laboral des del reconeixement d'un element diferencial en la pràctica del treball.

Aquests conceptes es desenvolupen a partir de la noció d'ambivalència, és a dir, la suposada dificultat de les dones a l'hora de prendre decisions en la seva vida assenyalat en gran mesura per la psicologia. Prokop (1978) desenvoluparà aquest concepte dins de les anàlisis que realitza en relació amb el treball domèstic per parlar d'un sistema productiu específicament femení. També Borderías (1994) l'utilitza per a diverses anàlisis de dones professionals que s'han d'endinsar en esferes productives en què han d'evitar qualsevol caracterologia identificada com a femenina. Posteriorment, també es desenvoluparà el concepte d'*ambigüitat*. Aquests desenvolupaments conceptuals constaten que, en comptes de ser un tret de debilitat de les dones, aquestes posicions ambivalents doten de resistència experiències que postulen una manera d'entendre el treball que difereix de les posicions modernes.

Borderías destaca que els estudis que parteixen de la continuïtat de l'eix producció-reproducció se centraran progressivament en les noves configuracions de la cultura del treball que produeixen les dones, defugint una anàlisi que reiteri la polaritat entre l'ocupació i la família.

Feminització

Es parla d'una feminització dels estudis sobre el treball. El canvi fonamental es produeix quan es passa d'analitzar el treball de les dones des de les categories atribuïdes a l'ocupació salarial a fer-ho des de la inclusió de les experiències viscudes per les dones dins del treball, tant si aquest és productiu com reproductiu. Per a una anàlisi dels estudis del treball vegeu la referència següent: **C. Borderías; C. Carrasco; C. Alemany** (eds.) (1994). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Barcelona: Fuhem/Icaria.

Volem destacar també un terreny d'estudi important dins de la dinàmica capitalista i patriarcal que des del gènere adquireix una rellevància especial: el debat sobre el salari del qual s'ocuparà fonamentalment l'economia política. Al segle XVIII i al segle XIX es considera que el salari que obtenen els homes ha de cobrir la subsistència i la reproducció, i que s'ha de destinar a les necessitats de tota la família, mentre que, el salari de les dones ha de cobrir exclusivament la seva subsistència, per la qual cosa en termes familiars seria únicament un suplement del salari familiar. Així, les dones situades fora d'un entorn familiar reproductiu (solteres, vídues, prostitutes…) sempre seran pobres. A més a més, el salari és un bé d'intercanvi que té associat alguna cosa més que un rèdit econòmic, que és el valor social de la sustentació familiar. Aquesta dimensió simbòlica del salari produeix la invisibilitat de qualsevol treball que no sigui l'ocupació salarial masculina; així, les dones tenen salaris més baixos perquè tenen menys productivitat però, paral·lelament, aquests salaris demostren la incapacitat de les dones de treballar com els homes. A això s'afegeix la pràctica entre els ocupadors d'apel·lar al sexe o la raça per a aconseguir mà d'obra barata, en comptes de prioritzar la qualificació professional o la formació. Per tot això, es preferirà l'existència d'un salari familiar que no faci treballar les dones fora de la llar. I amb això, s'extingeix també la possibilitat que en l'àmbit reproductiu s'estableixi algun tipus de remuneració o reconeixement.

En resum, els àmbits de la producció i la reproducció són indissociables per a explicar el treball. Els estudis més rellevants que s'han elaborat des de l'economia i des de la sociologia així ho mostren, quan tracten d'analitzar la situació en què la divisió sexual del treball ha posicionat les dones des de l'articulació de tots dos àmbits. El règim de doble presència defineix així una manera particular de gestió i experimentació del treball que passa per diferents estratègies i adaptacions que s'expliquen per conceptes com el d'*ambivalència*. Però també és important mostrar la importància del material en la reproducció de les hostilitats entre el que és productiu i el que és reproductiu, cosa que estudis provinents especialment de l'economia han destacat per mitjà del salari. Les diferents perspectives d'anàlisi se situen, a més a més, en una polaritat que també es traduirà en els feminismes de la igualtat i la diferència que van governar els debats (i encara el fan producte d'un feminisme institucionalitzat per mitjà de les polítiques de gènere). Una opció és considerar la producció i la reproducció àmbits separats i complementaris que s'han de redefinir a partir d'una igualtat dels homes i les dones en l'estructura social. Aquí el problema no és el treball sinó que estigui distribuït desigualment. Per contra, la mútua constitució dels àmbits productiu i reproductiu com a indissociables per al treball en aquest cas la redefinició implica assumir la transformació de la cultura del treball hegemònica i transformar-ne el significat cap a pràctiques en què l'ocupació i les cures –si bé són assumits pels homes i les dones en igualtat de condicions, explorin noves vies d'interpretació del treball en la vida social. Aquí sí, el problema és el treball. Entre aquestes dues posicions se situaran els estudis sobre les vinculacions dels àmbits productiu i reproductiu.

4. El treball de les dones en el capitalisme avançat: la precarietat en l'ocupació i el treball de cures

Darrerament s'ha parlat de la pèrdua de centralitat del treball com a institució social. El treball –que durant la modernitat ha estat un dels principals eixos configuradors de l'estructura social i de la identitat i el sentit en la vida social– es troba davant una crisi que es caracteritza per una erosió progressiva de les institucions fonamentals, els mecanismes de desinstitucionalització d'àmplies esferes socials i la redefinició dels vincles socials com a resultat dels efectes econòmics, socials i polítics del procés de globalització. La crisi del model de la modernitat és, per tant, la premissa des de la qual s'estableixen les anàlisis socials sobre el treball en la nostra contemporaneïtat, ja que es desplaça el potencial que té com a articulador de l'ordre social i es desdibuixa el seu correlat en la figura del treballador.

Hem insistit en els punts precedents que les perspectives de gènere i feministes van permetre ampliar la semàntica del treball més enllà de l'ocupació, que preveia també l'àmbit de la reproducció. No és casualitat, per tant, que la crisi de la norma social de l'ocupació estigui entrellaçada amb la crisi de les cures, ni que totes dues es puguin explicar des de la pauta de la precarietat social. Així, tant el model d'ocupació moderna com la manera de garantir-ne la reproducció des de la institució familiar es troben davant processos importants de precarització estructural però, sobretot, representen la precarietat simbòlica que produeix la crisi de la idea de *societat* (Dubet). Dit d'una altra manera, la precarietat que caracteritza l'àmbit social contemporani és material i simbòlica, i això es representa en el treball, que d'una banda es troba amb una reconfiguració estructural que augmenta i redefineix els termes de l'exclusió, la vulnerabilitat i la pobresa i, de l'altra, mostra un desajustament entre el model hegemònic de representació social i l'evidència del seu declivi.

Quan Dubet parla de la crisi de la idea de *societat* aporta una pista important per a situar-nos en el desajustament material i simbòlic de la crisi del treball. La seva teoria apunta al fet que la idea de *societat clàssica*, la societat que els il·lustrats van contribuir a crear, es corresponia amb l'estat nació, l'individu ciutadà, la modernitat i la societat industrial. Una correspondència que avui ja no es produeix. Això no significa que cap d'aquestes institucions hagi desaparegut, sinó que es troben davant de processos de canvi accelerat en què es veuen implicades les estructures socials i les subjectivitats. És el cas de la crisi del treball, de l'ocupació i del treball de cures.

4.1. La crisi de la societat salarial

Comencem plantejant el model de centralitat del treball i la crisi actual en què es troba. Més concretament, parlem de la crisi de la societat salarial, la societat en què es va configurar una relació entre l'ocupació assalariada i l'estat del benestar, i que va generar un cert model de ciutadania en què l'ocupació estructurava les identitats en el món occidental basant-se en la plena ocupació, el ciutadà consumidor de classe mitjana, una sèrie de proteccions i assegurances estatals col·lectives i la configuració de trajectòries laborals caracteritzades per l'estabilitat i la durabilitat dels llocs de treball a partir de l'acabament del període formatiu i fins al període de jubilació. Aquest model, en què es van consolidar les pretensions reformistes modernes que havien establert originàriament les bases del capitalisme industrial, es concentra en un període històric que dura des del final de la Segona Guerra Mundial fins als anys vuitanta (els anomenats *trenta gloriosos* a França).

Els trenta gloriosos

Comprenen el període que va del final de la Segona Guera Mundial (1945) a la crisi del petroli (1973) i es caracteritza per un gran creixement econòmic capitalista a l'empara dels estats del benestar i la polaritat de dues grans potències, els Estats Units i la Unió Soviètica, en lluita per definir la seva hegemonia dins de l'ordre internacional.

No analitzarem aquí l'èxit objectiu d'aquest model salarial, però sí la transformació experimentada en el model hegemònic de la idea de *treball*. Quan i com es produeix aquesta transformació?

Si bé el projecte polític liberal iniciat al segle XVIII pretenia aconseguir un ordre social estable, els canvis del segle XIX no van ser reeixits per a totes les poblacions. Així, el pauperisme no va desaparèixer amb la societat liberal de treball i de mercat, i es va instal·lar entre la classe obrera, per als quals ser assalariat i pobre era un denominador comú. La centralitat del treball produïda per l'ordre liberal burgès s'havia quedat en el terreny teòric, i el moviment obrer assumeix portar a la pràctica aquesta proclama il·lustrada: si el treball i el treballador són el centre de l'ordre social, les condicions de la seva existència havien de ser transformades. En cada context, els conflictes sobre la transformació d'aquestes condicions es resoldran d'acord amb les seves particularitats productives i polítiques, però es pot generalitzar un canvi social en les societats occidentals amb l'aparició de la societat salarial entre els segles XIX i XX. El treball assalariat permet la consolidació de la figura del ciutadà treballador que forma part d'una societat en què l'estat nació regula les relacions entre l'ocupació i el capital. L'assalariat obté drets (dret al treball, seguretat social i dret sindical) i protecció econòmica (accidentalitat, atur, jubilació) en una societat concebuda, organitzada i legitimada a partir de la norma social de la plena ocupació. No obstant això, no és fins a l'aparició de l'estat del benestar després de la Segona Guera Mundial que s'obtindrà un èxit total d'aquest model, si bé la representació de la centralitat del treball com a articulador de l'ordre social ja estava consolidada.

A partir de la crisi dels anys setanta s'instaura un nou model productiu en l'àmbit del treball –anomenat *postfordista*– que té a veure amb la introducció de noves tecnologies, canvis en l'organització del treball i dels mercats financers a escala global i l'estructuració social en termes de consum en comptes de classes socials, que provoquen una flexibilització i una desregulació del mercat

laboral. A partir d'aquest moment podem parlar de crisi de la centralitat del treball o de canvi de la norma social del treball, un diagnòstic que desdibuixa les fronteres dels temps i llocs del treball industrial, de les categories que feien que l'individu es convertís en ciutadà, de les institucions socials protectores, de les trajectòries vitals i laborals previstes i de les identitats considerades com a models hegemònics. En definitiva, una crisi que qüestiona el model d'home blanc treballador consumidor de classe mitjana.

4.2. La centralitat de la precarietat i el treball de les dones

Més enllà de definir les pautes que defineixen el nou model de treball i els factors estructurals que l'acompanyen (cosa que farem en els mòduls posteriors), interessa destacar la crisi de sentit que produeix aquesta redefinició de la institució del treball, ja que articula maneres d'assumir les noves modalitats laborals a partir de la gestió de la precarietat. O, dit d'una altra manera, les persones treballadores passen a ser responsables de la seva situació en un món social l'arquitectura del qual és inestable per tres motius: en primer lloc, el model hegemònic del treball deixa de ser central a causa de les transformacions globals; en segon lloc, es produeix una retirada progressiva de l'estat en la seva garantia com a dret, i finalment, la definició de la identitat passa per categories diferents de les que proporciona el treball. Aquesta responsabilitat que sorgeix com a resposta a les situacions de precarietat material i simbòlica ha estat anomenada per alguns autors *processos de psicologització* pels quals es fa els subjectes emprenedors de si mateixos. En què es fonamenta aquest canvi? En la primera fase del capitalisme hi havia una regulació moral que, posteriorment, es va convertir en una regulació política que va facilitar l'emergència d'un treballador protegit per l'estat; actualment, la manera de gestionar la desocupació i la precarietat té a veure amb conceptes com la flexiseguretat, que desplacen la regularització cap a la individualització i el govern d'un mateix.

Flexiseguretat

La flexiseguretat és un concepte que sorgeix de polítiques d'ocupació orientades a assegurar els treballadors en un mercat de treball altament flexible. Per a això s'habiliten dispositius que traslladen a l'individu la responsabilitat de la formació contínua, l'adaptabilitat permanent, l'apoderament davant situacions difícils i el disseny de si mateixos com a ocupables. El que en principi es pot entendre com una forma d'intervenció estatal proactiva és també una manera d'individualitzar i psicologitzar l'accés a l'àmbit laboral que incideix en el treball sobre un mateix amb artefactes terapèutics: l'autoestima, la responsabilitat i la capacitat d'un mateix de ser emprenedor.

Ens trobem, per tant, davant la crisi de la centralitat del treball i una ocupació progressiva d'aquesta centralitat per part de la precarietat estructural i simbòlica; ara bé, com es pot interpretar aquesta crisi des de la perspectiva de gènere? L'estat perifèric de la situació de les dones en el món del treball fa, que davant la seva crisi, les condicions de desigualtat en l'estructura social augmentin, i s'hagin de resituar no solament des d'aquesta posició diferencial respecte als homes sinó també des de la falta de referent de la institució que aporti sentit i identitat.

Com hem anat dient, la divisió sexual del treball adjudica a les dones l'àmbit de la cura dins de l'estructura social. No obstant això, les dones s'han incorporat progressivament a l'àmbit de l'ocupació, per la qual cosa les anàlisis polítiques i sociològiques s'han encarregat de considerar la doble funció en el sistema capitalista, la productiva i la reproductiva, i les conseqüències en les seves trajectòries biogràfiques que generen la reproducció de la desigualtat so-

cial. Això ens permet fer un diagnòstic del treball contemporani en termes de precarietat per a certes posicions socials excèntriques al model hegemònic del capitalisme industrial.

La tesi de la precarietat, no obstant això, pluralitza l'existència d'un sol sector de la població com a precari. És a dir, les dones no són l'únic grup social en situació de desigualtat, sinó que des d'una perspectiva de gènere –que entén aquesta categoria com un camp de poder en què es creuen estructuracions diverses que s'han naturalitzat (recordem-ho, la classe, la raça, l'edat i la sexualitat), però que són productes socials en transformació constant– hi ha una multiplicitat de posicions precàries. La precarietat ens serveix així de paradigma per a entendre una situació de descompensació entre el model ideal hegemònic del treball i l'estructura del mercat laboral objectiu, entre l'assignació de les tasques de cures a les dones per mitjà de la divisió sexual del treball i la complexitat del seu compliment en situacions estructurals en què la institució familiar ja no assumeix aquest mandat.

La incorporació a l'àmbit formal de l'ocupació ha estat massiva en les últimes dècades per part de les dones, en unes condicions en què, genèricament, els salaris de les dones són més baixos, la taxa d'atur és més alta, la temporalitat és més elevada i la parcialitat també; a més a més, tenen més contractes interins, superen en un percentatge més alt el llindar de la pobresa, tenen pensions inferiors i estan sobrerepresentades en les categories de treball amb menys drets (com les treballadores de la llar).

Totes aquestes dades estructurals són difícils d'assumir si considerem que el grau de formació de les dones en els països occidentals és igual o superior al dels homes, per la qual cosa cal destacar-ne algunes causes. D'una banda, la naturalització i la legitimació de la diferència sexual que es trasllada en forma de divisió sexual al treball –hi ha determinades professions que són ocupades per les dones i s'entén que aquestes estaran menys disponibles en el lloc de treball perquè s'han de dedicar a les tasques de cura. D'altra banda, els homes no han ocupat la posició que haurien d'haver ocupat en l'àmbit de la cura i de la llar, per la qual cosa no hi ha una repartició equitativa d'aquestes tasques i poden dedicar el seu treball íntegrament a l'ocupació.

Això s'ha anomenat *nova divisió del treball*, la divisió en què les dones s'incorporen al mercat laboral sense abandonar les tasques de cures i sense que els homes hi mantinguin coresponsabilitat. Paral·lelament, es produeix el que s'ha anomenat *crisi de les cures*, ja que disminueix la fecunditat, augmenta l'esperança de vida i hi ha més demanda de cura de la gent gran i menys població que s'hi pugui dedicar. La crisi de les cures és, per tant, l'àmbit en què es reflecteix la crisi o transformació de la norma del treball modern.

Les posicions de les dones en l'àmbit domèstic i de cures és fonamental en la societat contemporània. D'una banda, mantenen aquesta ocupació en paral·lel amb l'ocupació assalariada i, de l'altra, representen un subjecte preca-

ritzat tant en la mateixa dedicació a la llar –fruit de la doble presència i la dificultat en la gestió del temps– com quan s'externalitzen aquestes cures a canvi d'una remuneració –en què el treball domèstic és un dels principals nínxols de desregularització laboral i ocupat en molts casos per dones immigrants.

El tema de les cures adquireix, doncs, una rellevància fonamental per a explicar i tractar la crisi de la centralitat del treball i la precarietat social i laboral des d'una perspectiva de gènere, ja que posa en evidència un conjunt d'assumptes tematitzats pels feminismes i les ciències socials, com la importància del treball domèstic per a la reproducció social, la relació del treball remunerat i no remunerat, els límits i definicions de l'àmbit públic i de l'àmbit privat, com també, per descomptat, els problemes de desigualtat en l'estructura social patriarcal i capitalista entre les dones i els homes.

L'anàlisi de les condicions d'ocupació ha d'anar associada, i no és la primera vegada que ho repetim, a l'estudi de les cures en les nostres societats. Però quins aspectes relatius a la cura s'han de tenir en compte per a estudiar les transformacions del treball avui dia?

En primer lloc, cal remarcar la complexa semàntica d'aquest concepte, que és ambigu i polisèmic, i que aquí tractem per la manera com es produeix el treball extern a l'ocupació per part de les dones per mitjà de la cura i el benestar de l'entorn proper, generalment restringit a la família i la llar.

Pel que fa a aquesta accepció, és important tractar la invisibilitat històrica i actual del treball reproductiu i, especialment, les conseqüències que aquesta invisibilitat ha tingut en termes d'absència de salari. L'absència històrica de remuneració es tradueix en la dificultat de mesurar econòmicament el treball domèstic i de cures. Un altre aspecte que cal considerar són els tipus de cures, que són diferents en la maternitat i criança que en les persones dependents i la vellesa, en tots dos casos en relació amb les polítiques socials que poden acompanyar aquestes cures i les institucions amb les quals es poden relacionar, tant en la família, com en l'estat i en el mercat. També cal establir un balanç sobre com s'han tractat les cures en les diferents teories socials i econòmiques, a més de la seva historicitat en relació amb els conceptes de parentiu, família, política social o tecnologia.

Tot això permet fer un diagnòstic de la situació actual de les cures en una època de globalització en què es dibuixa una nova divisió del treball a escala planetària, en què els moviments migratoris garanteixen la cobertura d'algunes tasques de cura en les societats occidentals i en què l'envelliment de la població s'ha convertit en un greu problema demogràfic, social i polític.

Lectura recomanada

Per aprofundir en l'estudi de les cures, vegeu:

C. Carrasco; C. Borderías; T. Torns (2011). *El trabajo de cuidados. Historia, teoría y política*. Madrid: La Catarata.

En definitiva, podem dir que la pèrdua de la centralitat del treball es constitueix en una precarietat material, producte de la redefinició del mercat laboral global i flexible, i en una precarietat simbòlica, fruit de la crisi de sentit que implica l'absència del referent modern de l'ocupació. La perspectiva de gènere

ens ha mostrat històricament que el concepte de treball no es pot entendre exclusivament com a sinònim d'*ocupació* i que la posició de les dones en la divisió sexual del treball ha marcat la desigualtat respecte als homes fins avui, tant en els moments de legitimitat del seu desplaçament a l'àmbit reproductiu, com després d'haver-se incorporat de manera massiva al mercat laboral. Si el treball ja no articula l'ordre social i les dones han constituït històricament un subjecte precari, com hem de tractar el treball de les dones en la contemporaneïtat? Per a això hem proposat la noció de *precarietat*, que progressivament va esdevenint central en la definició social. Des d'aquesta noció es poden estudiar les crisis del mercat laboral i de cures, relacionades totes dues amb el treball de les dones.

Resum

El mòdul "Evolució del patriarcat i del capitalisme. Introducció a l'estudi del treball des d'una perspectiva de gènere" es basa en una premissa, el gènere com a categoria des de la qual s'expliquen els mecanismes estructurals i la historicitat dels elements que configuren les relacions entre el patriarcat i el capitalisme. Aquestes relacions s'articulen a partir de la institució social del treball i, des d'una perspectiva de gènere, en la divisió sexual del treball que assigna a les dones l'acompliment de les activitats reproductives en el context de la llar.

Aquest mòdul es basa a més en una constatació empírica, les relacions de desigualtat i subordinació de les dones respecte als homes i, més concretament, la persistència i permanència d'aquesta desigualtat en diferents institucions centrals per a la vida social com és el treball.

Des d'aquesta premissa, i davant aquesta constatació, al llarg d'aquest mòdul es fa un recorregut per la producció d'aquesta desigualtat, que només es pot entendre des de la confluència de múltiples variables que intervenen a generar-la i mantenir-la. El patriarcat i el capitalisme com a sistemes opressors no expliquen, en si mateixos, el procés de producció d'aquesta opressió, motiu pel qual la pregunta no es planteja en termes de causes i conseqüències, sinó que, per contra, es planteja de la manera següent: com es produeix la legitimació i naturalització de la desigualtat entre els homes i les dones en un moment històric concret per mitjà del treball com a institució generadora d'ordre social?

Aquesta pregunta es tracta de respondre a partir de quatre epígrafs. El primer se centra en el gènere, i, més concretament, en la complexitat de la seva definició sociològica –per a això s'estableixen relacions amb altres components del sistema de sexe-gènere i se'n traça la historicitat– i en la manera en què el masculí i el femení s'ha reïficat en models hegemònics que caracteritzen l'àmbit social. En el segon epígraf es parla de la divisió sexual del treball i com s'instaura aquesta configuració, que assigna el camp productiu al treballador home i al camp reproductiu a les dones, com una divisió natural a partir de la construcció de la diferència sexual. Això, però, es desconstrueix quan es demostra que l'apel·lació al que és natural és tan sols una disculpa per a justificar l'exclusió de les dones de l'àmbit públic i laboral, d'acord amb les problemàtiques il·lustrades sobre la configuració del subjecte ciutadà de la modernitat. En el tercer epígraf, les relacions entre l'àmbit productiu i l'àmbit reproductiu adquireixen importància en visualitzar com es produeix el treball de les dones en la modernitat i com des de diferents perspectives d'estudi s'ha tractat la gestió que fan les dones d'aquesta relació. Aquí el relat insisteix en la impossibilitat d'explicar el treball sense considerar la mútua constitució del que és productiu i el que és reproductiu, tant històricament com per a analitzar la situació de

les dones en la contemporaneïtat. Finalment, el quart epígraf apunta aspectes que es complementaran en els mòduls següents. Així, en un moment de crisi de la institució del treball i de precarització de la vida social, el mercat de treball i l'àmbit de les cures experimenten un procés de redefinició. Afirmem que el treball, com a model social, va perdurar durant tota la modernitat malgrat que només va tenir èxit objectiu en el moment de plenitud de la societat salarial comprès entre la fi de la Segona Guerra Mundial i la crisi del petroli del 1973. Amb la crisi de la societat salarial, el model hegemònic del treball també s'esquerda i es produeixen noves articulacions en un àmbit de flexibilització creixent de l'àmbit laboral i de canvis que afecten la dedicació a la cura i el benestar quotidians. Però, si bé la precarització dels àmbits de l'ocupació i de la cura és un fet estructural, és més important la precarietat simbòlica que es produeix per la pèrdua de sentit davant l'adveniment d'un ordre social difícil de descriure, d'assumir i de vivenciar.

Mitjançant aquests quatre epígrafs pren forma la hipòtesi que el gènere és un element fonamental des del qual s'ha de llegir el factor social i les formes de desigualtat per mitjà de les quals es va organitzar socialment l'acumulació de capital i la cultura moderna del treball. Paral·lelament, es mostren uns quants relats que la modernitat va fer dominants i, sobretot, les formes de producció d'aquests relats com a hegemònics a partir d'un fet fonamental: la naturalització de certes categories que justifiquen un ordre social en què parts de la població queden excloses de la seva configuració.

Glossari

aprenentatge de si mateix *m* Exemple del procés de psicologització del treball pel qual es responsabilitza les persones treballadores de la inserció en el mercat laboral, de la creativitat en l'adquisició d'ocupació i de la seva adaptació a les condicions precàries i flexibles del mercat laboral.

diferència sexual *f* Característica essencialitzadora que justifica la desigualtat social entre els homes i les dones mitjançant un aparell discursiu que assigna als trets físics i corporals la característica de naturalitat.

divisió sexual del treball *f* Distribució dels homes i les dones en les esferes productiva i reproductiva a partir de la naturalització de la diferència sexual, que atribueix a les dones la dedicació a l'àmbit domèstic per l'assimilació a les capacitats de maternitat i cura.

doble presència *f* Denominació amb què, des dels estudis del treball de les dones i els feminismes, es coneix la pertinença de les dones als àmbits de la producció i la reproducció de manera simultània i la gestió que això planteja.

feminisme *m* Moviment social que tracta de redefinir les relacions entre els gèneres i lluitar contra les desigualtats que hi ha entre els homes i les dones. Les tendències d'aquest moviment s'han multiplicat i fet més complexes des de la Il·lustració, tant en els termes de definició del pensament i l'activitat polítics com en la incorporació progressiva dels seus supòsits a diferents esferes socials (com la ciència i les disciplines acadèmiques).

heterosexualitat obligatòria *f* Norma social que regula les relacions afectives i de parentiu entre els homes i les dones i que s'entén com l'única forma legítima de vinculació sexual. La seva institucionalització, per mitjà de diferents mecanismes discriminatoris, garanteix la reproducció de la dicotomia entre home i dona i el domini masculí sobre les dones.

ideologia de la domesticitat *f* Exaltació de les tasques derivades de la maternitat, que es naturalitzen i es doten de valor positiu per a justificar el confinament de les dones a l'espai de la llar.

lògica de sexe-gènere *f* Conjunt de construccions socials (sexe, sexualitat, cos, desig, pràctiques sexuals i gènere) que configuren la norma que regula les relacions entre els homes i les dones i les diferents posicions que s'ocupen en el procés d'identificació de la masculinitat i la feminitat.

patologització social *f* Procés que reforça l'ordre social establert a partir de l'assignació d'una identitat, característica o institució a una posició excèntrica social, la legitimitat del qual és determinada per l'expertícia dels discursos que la produeixen.

patriarcat *m* Ordre social que es caracteritza per la dominació estructural, física i simbòlica dels homes sobre les dones.

perspectiva de gènere *f* Plantejament teòric i metodològic que tracta l'anàlisi de diversos aspectes socials des de la consideració central de les relacions de poder entre els homes i les dones.

procés de naturalització social *m* Mecanisme pel qual algunes institucions o categories socials són transformades en atributs naturals per a legitimar posicions de desigualtat o dominació, com succeeix amb el sexe i la raça.

societat salarial *f* Forma social en què les relacions laborals es defineixen a partir de l'establiment d'un salari destinat a satisfer les necessitats familiars i una cobertura de seguretat social avalada per l'estat.

treball de cures *m* Activitat destinada a la reproducció social i el benestar quotidià que històricament han desenvolupat les dones en el seu confinament modern al terreny privat.

Bibliografia

Balbo, L. (1978). "La doppia presenza". *Inchiesta* (núm. 32). Milà.

Beauvoir, S. de (2005). *El segundo sexo*. Madrid: Cátedra.

Berger, P.; Luckman, T. (1968). *La construcción social de la realitat*. Buenos Aires: Amorrortu.

Borderías, C.; Carrasco, C.; Alemany, C. (eds.) (1994). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Barcelona: Fuhem/Icaria.

Bourdieu, P. (2000). *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama.

Butler, J. (2007). *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós.

Carrasco, C.; Borderías, C.; Torns, T. (2011). *El trabajo de cuidados. Historia, teoría y política*. Madrid: La Catarata.

Casado, E. (1999). "A vueltas con el sujeto del feminismo". *Política y sociedad* (núm. 30). Madrid: Universitat Complutense de Madrid.

Castel, R. (2002). *La metamorfosis de la cuestión social*. Barcelona: Paidós.

Diversos autors (2007). *Diccionario de estudios de género y feminismos*. Buenos Aires: Editorial Biblio.

Dubet, F. (2010). *Sociología de la experiencia*. Madrid: CIS.

Eisenstein, Z. (1980). *Patriarcado capitalista y feminismo socialista*. Mèxic: Siglo XXI.

Esteban, M. L. (2004). *Antropología del cuerpo: género, itinerarios corporales, identidad y cambio*. Barcelona: Bellaterra.

Firestone, S. (1976). *La dialéctica del sexo*. Barcelona: Kairós.

Foucault, M. (1985). "El sexo verdadero". *Introducción a Herculine Barbin, llamada Alexine B*. Madrid: Revolución.

Foucault, M. (2003). *Historia de la sexualitat*. Buenos Aires: Siglo XXI.

Foucault, M. (2008). *Seguridad, territorio, población*. Madrid: Akal.

Haraway, D. (1995). *Ciencia, cyborgs y mujeres. La reinvención de la naturaleza*. Madrid: Cátedra / Instituto de la Mujer.

Hirata, H. (1997). *La división sexual e internacional del trabajo*. A: H. Hirata; D. Kergoat (eds.). *La división sexual del trabajo. Permanencia y Cambio*. Argentina: Asociación Trabajo y Sociedad / CEM Chile / Piette del Conicet.

Imaz, E. (2010). *Convertirse en madre. Etnografía del tiempo de gestación*. Madrid: Cátedra / Instituto de la Mujer.

Kergoat, D. (1994). "Por una sociología de las relaciones sociales. Del análisis crítico de las categorías dominantes un nueva conceptualització". A: C. Borderías; C. Carrasco; C. Alemany (eds.). *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*. Barcelona: Fuhem/Icaria.

Kimmel, M.; Hearns, J.; Connell, R. (eds.) (2004). *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Londres: Sage Publications.

Laqueur, T. (1990). *La construcción del sexo. Cuerpo y género desde los griegos hasta Freud*. Madrid: Cátedra.

Le Breton, A. (2004). *Antropología del cuerpo y modernidad*. Buenos Aires: Nueva Visión.

Mérida, R. (2002). *Sexualitates transgresoras. Una antología de estudios queer*. Barcelona: Icaria.

Millet, K. (1975). *Política sexual*. Mèxic: Aguilar.

Millet, K. (2010). *Política sexual*. Madrid: Cátedra / Instituto de la Mujer.

Money, J. (1955). "Hermaphroditism, gender and precocity in hyperadrenocorticism: psychological findings". *Bulletin of Johns Hopkins Hospital* (núm. 96).

Parrot, M.; Fraisse, G. (1993). *Historia de las mujeres en Occidente*. Vol IV.: *S. XIX*. Madrid: Taurus Ediciones.

Prokop, U. (1978). *Realta e desiderio Lambivalenza femminile*. Milà: Ed. Feltrinelli.

Rubin, G. (1986). "El tráfico en las mujeres: notas sobre la economía política del sexo". *Nueva Antropología* (vol. 8, núm. 30). Mèxic.

Scott, J. (1993). "La mujer trabajadora en el siglo XIX". A: G. Duby; M. Perrot (eds.). *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Taurus.

Scott, J. (1997). "El género, una categoría útil para el análisis histórico". *El género: la construcción cultural de la diferencia sexual*. Mèxic: Porrúa-Pueg.

Stoller, R. (1968). *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity*. Nova York: Science House.

Thomson, E. (1989). *La formación de la clase obrera en Inglaterra*. Barcelona: Crítica.

Valdés, T.; Olavarría, J. (1997). "Masculinidad/es. Poder y crisis". *Ediciones de las Mujeres* (núm. 24). Santiago: Isis Internacional / FLACSO Chile.

Varela, J. (1997). *Nacimiento de la mujer burguesa*. Madrid: La piqueta.

Wieviorka, M. (1992). *El espacio del racismo*. Barcelona: Paidós.

Wittig, M. (2005). *El pensamiento heterosexual y otros ensayos*. Madrid: Egales.